

Heltai Gyöngyi

Színházi „átállítás” – a pesti magán-színházi mező önszabályozó működési modelljének válsága (1936–1942)*

A színházgatók minden társadalmi rendszerben az átlagot jóval meghaladó hatalommal és ismertséggel bírtak. Ugyancsak hatalmas volt azonban a színházuk működésért vállalandó felelősségük is. A színházgatók mint téma elhanyagoltságát a magyarországi színház történetben magyarázza, hogy 1949-es államosításuk után a színházak fenntartását és felügyeletét az állam vonta magához, így a meghaladottnak vélt magán-színházi formában működő menedzser (nem rendező, nem színész) igazgatók elfelejtődtek.¹ Ideje pedig számot vetni azzal, hogy a nálunk mindig kiemelt jelentőségű fővárosi színházi életet az ő művészi és üzleti törekvéseik határozták meg. Az állami támogatást élvező Nemzeti önmagában nem lett volna képes külföldön is piacépes produkciókat létrehozó színházi ipart fenntartani. A tőkével rendelkező vagy tőkéstárral működő színházgatók nyerték el a székesfővárostól a koncessziót, ők szerződtek és fizették a művész- és kiszolgálószemélyzetet, jórészt ők döntöttek a bemutatandó darabok lekötéséről, befolyásolva ezzel a repertoárt és a befogadói ízlést. S ami a legfontosabb, ők voltak (jó esetben) képesek kikalkulálni egy állami támogatás nélkül is életképes pénzügyi működési modellt. Szerepük elemzése más szempontból is időszerű: Budapesten az utóbbi években egyre több magán-színház alakult, újra megjelentek a vállalkozó színházgatók. Egy másik, a színházgatói érdekvédelem kutatásának relevanciáját jelző tény, hogy a közelmúltban az intézményesülésnek is volt folytatása: 1999-ben Léner Péter vezetésével tevékenykedni kezdett a Budapesti Színházgatók Egyesülete.² Mivel Bécsben, Párizsban és New Yorkban is

* A dolgozat az MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Bizonyos szempontból kivétel a 2016-ban megjelent *Veszedelem polgár. Bárdos Artúr pályaképe* című kötet, mely a színházgatóként a Budapesti Színházgatók Szövetsége vezetésében is aktív, de rendezőként és színészfelfedezőként még jelentősebb Bárdos Artúr pályájának 1938 és 1974 közötti időszakát mutatja be: Gajdó 2016. A kötet szerzője korábban publikált egy monográfiát Bárdos pályájának korábbi szakaszáról is: Gajdó 2002.

² Ez az állami és fővárosi fenntartású színházak igazgatóit tömörítő egyesület ma már nem működik. A végrehajtó bizottság tagjai voltak: Jordán Tamás, Kerényi Imre, Marton László, Meczner János és Zsámbéki Gábor. Könyvében Léner így jellemezte a Budapesti Színházgatók Szövetségéhez sok ponton hasonló tevékenységüket: „A Budapesti Színházgatók Egyesülete hasznosan, sokszor harcosan és bátran védte a főváros színházi életét. Ez a tízegynéhány ember nem az egzisztenciája védelmében szövetkezett. Mögöttünk társulatok voltak, több száz ember, akikért harcoltunk. Persze adódtak nézeteltérések, ellenszenvek – de azért rokonszenvet is –, mint az emberek között bárhol, de végül is mindenki megtalálta a maga személyes stratégiáját,

működött, illetve még mindig működik városi magánszínházi igazgatókat tömörítő érdekvédelmi szövetség, összehasonlító kutatásra is mód nyílna e területen.

Lévén egyszerre művészi és társadalmi intézmény, a színház vizsgálatára módszerek sokasága áll rendelkezésre. Csak a történeti jellegűekre koncentrálna: a nosztalgikus memoárok mellett a pozitivista forrásközlések jellemzők, de a szektorszemléletű vizsgálatokból gyakran hiányzik a társadalom- vagy kultúrtörténeti kérdéssel feltevés. Egy, a kortárs kultúrtörténet lehetőségeit vizsgáló kötet színházi fejezete segít elhelyezni vizsgálataimat a színházi kutatások spektrumában.³ Pascale Goetschel és Jean-Claude Yon arra keresik a választ, milyen, a színházhoz – illetve, ahogy nevezik, „élő előadáshoz” (*spectacle vivant*) – kapcsolódó kutatások alkothatnának a kultúrtörténeten belül egy színházi területet, s az miként helyezkedne el a már létező színházkutatási irányok (színházesztétika, színház-szociológia, színházgazdaságtan stb.) rendszerében. Egyetértenek Pascal Ory kultúrtörténésszel abban, hogy az előadás szempontjából releváns politikai, technikai és gazdasági hatások elemzése tartozhatna egy effajta vizsgálódás tárgykörébe. A tanulmány szerzői szerint a cirkusz, a tánc, az ünnepek kutatását is magába foglaló irány nem az elit-kultúrára fókuszálna, és túlterjedne a hagyományos színház-történet vizsgálati körén. Javasolják például a színészi hivatás szabályrendszerének, mára elfeledett színészek és szerzők társadalmi pozíciójának vagy a szerzői jogok történetének vizsgálatát. Feltáratlanok tartják a magánszínházi vállalkozó igazgatók és a színházépület-tulajdonosok tevékenységét. Hasznosnak tartanának egy – a Franciaországban is eltérő szerveződésű fővárosi és vidéki – színingazgatói karra vonatkozó prozopográfiai vizsgálatot, de feltérképeznék a színingazgatói gárda társadalmi változásokhoz kötődő átalakulását is, vagy az állami támogatás hatását a színingazgatói mentalitásra. Hogy mennyire fontosnak, egyben elhanyagoltnak tartják e témát, jelzi, hogy 2005-ben publikált tanulmányuk után három évvel már ki is adtak egy, a színingazgatói foglalkozást/mesterséget elemző tanulmánykötetet.⁴ Goetschel és Yon javasolja ezenkívül a színházi működést meghatározó jogi és politikai keretek vizsgálatát, valamint a színpadi munkások, illetve az őket képviselő szakszervezetek tevékenységének elemzését is. Az „élő előadásformákat” meghatározó pénzügyi kényszerekkel korábban már foglalkozott Dominique Leroy.⁵ Munkájából is világosan kitűnik, hogy az állami és a magánszínházak működésének eltérő gazdasági törvényszerűségei mennyire alapvetően befolyásolják a repertoárpolitikát és a színészfoglalkoztatás formáit. A tanulmányomban felvetődő kérdések illeszkednek majd a színházi

okát az együttműködésre. Adatokat küldtünk egymásnak a műsorterről, kiállítási költségekről, szerződtetési formákról, társulati változásokról, minimális és maximális gázsikról, folyamatosan konzultáltunk egymással.” Léner 2013: 84.

³ Goetschel–Yon 2005: 193–220.

⁴ Goetschel–Yon (eds) 2008.

⁵ Leroy 1992.

előadás kultúrtörténetének francia művelői által az elmúlt évtizedekben kijelölt irányvonalakhoz.

A címben felvetett probléma vizsgálatára ráadásul egy páratlan, 1945 után megsemmisültnek hitt, terjedelmes forrás is rendelkezésre áll: a Budapesti Színigazgatók Szövetsége (a továbbiakban BSZSZ) irattárát az OSZK Színház-történeti Tára őrzi. Ennek felhasználása lehetővé teszi a fővárosi színigazgatói elitváltásra irányuló kísérlet (BSZSZ kontra Színművészeti és Filmművészeti Kamara) színigazgatói olvasatának, a székesfővárosi és a minisztériumi döntéshozókhöz fűződő (érzelmi) viszonyuk átalakulásának vizsgálatát. Az értekezletek, rendes és rendkívüli közgyűlések jegyzőkönyvei, a hatóságokhoz címzett kérvények, befolyásos hatósági személyeknek küldött nem hivatalos levelek értelmezésekor persze figyelembe kell venni, hogy a BSZSZ végrehajtó bizottság tagjai egymásnak üzleti konkurensei voltak. Így jegyzőkönyvben rögzített állásfoglalásaik őszintesége feltehetőleg csak bizonyos szférákra korlátozódott. A másik oldal nézőpontját, a Színművészeti és Filmművészeti Kamarának a BSZSZ-tisztikárral kapcsolatos megnyilvánulásait, a *Magyar Színészet*ben, a Kamara színművészeti főosztályának hivatalos közlönyében publikált dokumentumokra támaszkodva a záró fejezetben tekintem át röviden.

A BUDAPESTI SZÍNIGAZGATÓK SZÖVETSÉGÉNEK TISZTIKARA MINT ELITCSOPORT

Hegedűs Tibor, a Vígszínház rendezője, 1942-ben megjelent *A színész, a színpad és a hangosfilm* című kötetében a színigazgatói mesterséget is jellemezte. Érzékeny téma volt ez akkoriban, hisz a BSZSZ működése az első zsidótörvény által létrehozott Színművészeti és Filmművészeti Kamara (a továbbiakban Kamara) 1939-es megalakulásával – legalábbis a nyilvánosság számára – megszűnt. Végrehajtó bizottságának a pesti teátrumokat a korábbi évtized(ek)ben irányító tagjai a zsidótörvények korlátozásai miatt nem nyertek koncessziót. Feltételezem, hogy a BSZSZ – a Kamara által feltűnően ambicionált – „trónfosztása” egy a vidéki színházakból, illetve a korábban irányító pozícióhoz nem jutottak köréből kiinduló elitváltási kísérlet volt. Ennek felvetése azért is releváns, mert a színházak államosítása után a pesti színigazgatók frontján teljes elitváltás történt.

Hegedűs tehát e válsághelyzetben világított rá a színigazgatói létben összefonódó üzleti és alkotói aspektusokra:

„Gyűlölt és kigúnyolt... dicsért és imádott... állandóan a sikert lesi... győztes vagy legyőzött, aszerint, hogy milyenek a bevételei... A Kritika előtt ül Ó... *jobbján az Esztétika, balján a Kereskedelem!* Nincs a világon biztosabb helye a bizonytalanságnak, mint a színigazgató agya! De semmiféle mesterségben nem olyan sokoldalú az ellentmondó lelki kettőzöttség, mint nála, aki: a közönség szájaíze szerinti ujsá-

gíró az irodalomban, irodalmár a reklámcikkek írásánál, szükség szerint bankár vagy uzsorás, könnyelmű vagy fősvény, munkatársainak művészetkedvelő mecénása, de egyben könyvelője is, aki néha uzsorakamatra ad előleget... Őt ráncigálja a Színeszek Testülete, a Színpadi Szerzők Egyesülete, az adóhivatal, a cenzúra, a tűzoltók, a rendőrség [...] A színigazgatás, [...] ha jobban átgondoljuk, nem is mesterség, hanem *elhivatottság!* Foglalkozása meghatározhatatlan! Nevelni se lehet rá embereket!”⁶

Hegedűs figyelmezteti az úgynevezett „keresztény átállítás” után Pesten koncessziót nyert új színházvezetőket: „[...] de ha egy embert, aki színházat igazgat, nem érintett meg a színházművészet különös elhivatottsága [...] abból katasztrófa származhatik nemcsak az egyénre, de a színházra is, amit vezet, sőt az egész drámai művészetre!”⁷ A továbbiakban egy olyan csoporttal foglalkozom, melynek tagjait áthatotta a színházvezetés iránti szenvedély.

A BSZSZ tisztikarába az elnök, az alelnökök, a pénztáros, az ellenőr és a végrehajtó bizottság tagjai tartoztak. Őket a tagok közül választották: akik budapesti színházak, varieték, orfeumok, kabarék és látványosságok⁸ igazgatói, bérlői, tulajdonosai, vagy ezeknek helyettesei lehettek. Az üléseken részt vett az ügyvezető igazgató, Komor Gyula, a Vígszínház dramaturgja is. Ő nem volt tagja a szövetségnek, fizetését a végrehajtó bizottság állapította meg. A tagság összetételére és méretére vonatkozóan mérvadó volt, hogy az 1919-ben elfogadott, majd 1920-ban módosított első, illetve az 1936-ban miniszteri utasításra átdolgozott módosított alapszabály szerint is az olyan vállalatok, amelyeknek nézőterén hatszáz ülőhelynél több van, két taggal képviseltethették magukat a szövetségben, ugyanakkor dupla belépési, illetve havi tagsági díjat kellett fizetniük.⁹ A felvételnél feltétel volt, hogy az illető a vállalatát a szövetség céljainak megfelelő módon tudja vezetni és képviselni, amely képesség megbírálásánál az anyagi és szellemi szempontok egyaránt mértékadók voltak. A tagvállalatok száma 10–16 között ingadozott, 1936-ban 14 színház alkotta a szövetséget. Ahogy az alábbi táblázatból is kitűnik, a tisztségeket betöltő személyek köre meglehetősen szűk volt, ami könnyen ellenszenvet válthatott ki irányukban, például a Kamara részéről. Az ő retorikájuknak kezdettől meghatározó eleme volt, hogy a budapesti magánszínházak vezetésében zsidó túlsúly érzékelhető, ami akadályozza az általuk célul kitűzött „nemzeti és keresztény szellem” érvényesülését az előadásokban (1. táblázat).

⁶ Hegedűs 1942: 147.

⁷ Hegedűs 1942: 148.

⁸ A látványosságok az 1936-os alapszabályból kimaradtak: *A budapesti színigazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék vezetői) szövetsége alapszabályai* 1936.

⁹ *A budapesti színigazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék és egyéb látványosságok vezetői) szövetsége alapszabályai* 1919; *A budapesti színigazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék vezetői) szövetsége alapszabályai* 1936.

1. táblázat

<i>A BSZSZ tisztikara</i>			
Megválasztás dátuma	Elnök	Alelnökök	Végrehajtó bizottsági tagok, elnök és alelnökök mellett
1920. március 15.	Faludi Gábor	Bálint Dezső, Beöthy László, majd Kovács Jenő	Bárdos Artúr, Roboz Imre, Steinhart Géza, Szász János
1922. március 2.	Beöthy László	Kovács Jenő, Roboz Imre	Ábrányi Emil, Barna Károly, Bárdos Artúr, Kovács Jenő, majd Lázár Ödön, Szász János
1925. február 22.	Beöthy László	Faludi Jenő, Roboz Imre	Bárdos Artúr, Lázár Ödön, Roboz Aladár, Salamon Béla, Sebestyén Géza, Tarján Vilmos, Szász János
1928. április 15.	Beöthy László	Faludi Jenő, Roboz Imre, majd Lázár Ödön	Roboz Aladár, Salamon Béla, Sebestyén Géza, Szász János
1931. február 14.	Roboz Imre	Lázár Ödön	Bródy Pál, Ferenczy Károly, Juhl Marcel, Roboz Aladár, Sebestyén Dezső, Szász János
1934. április 21.	Roboz Imre	Bárdos Artúr, Wertheimer Elemér	Bródy Pál, Erdélyi Mihály, Föld Aurél, Herman Richard, Korbuly Géza, Roboz Aladár, Wertheimer Elemér
1937. május 18.	Roboz Imre	Wertheimer Elemér	Bárdos Artúr, Bródy Pál, Erdélyi Mihály, Föld Aurél, Herman Richárd, Roboz Aladár
1940. szeptember 28.	Csathó Kálmán		Harsányi Zsolt, Komjáthy Károly, Roboz Imre, Sereghy Andor, Wertheimer Elemér

Forrás: OSZK SZT Irattár 30. d.

A pesti színigazgatói kör méretét, de e döntően zsidó üzletemberekből álló csoport kohézióját is jelzi, hogy – mint a 2. táblázatból táblázatból kitűnik – a háromévente rendezett tisztújításokon sokan többször is bekerültek a vezetőségbe:

A BSZSZ meglehetősen zárt tisztikara érzelmi közösségként is interpretálható, abban az értelemben, ahogyan Barbara Rosenwein beszél *emotional communities*-ről: olyan társadalmi csoportokat jelöl így, amelynek tagjai hasonló dolgokat tartanak értékesnek és károsnak, és ezekkel kapcsolatban hasonló érzelmeket táplálnak és fejeznek ki.¹⁰ Érzelmi közösségként tett, a szövetségi dokumentumok által közvetített megnyilvánulásaikból elsősorban a korszak tekintélyelvű beszédmódjához való készséges alkalmazkodásuk tűnik szembe. Nemcsak

¹⁰ Rosenwein 2010: 1.

2. táblázat

A BSZSZ-vezetés többször újjáválasztott tagjai

Tisztikar tagja	8 tisztújításból megválasztva	Tisztikar tagja	8 tisztújításból megválasztva
Roboz Imre	8/8	Salamon Béla	8/2
Bárdos Artúr	8/5	Erdélyi Mihály	8/2
Szász János	8/5	Sebestyén Géza	8/2
Roboz Aladár	8/5	Föld Aurél	8/2
Beöthy László	8/4	Erdélyi Mihály	8/2
Lázár Ödön	8/3	Kovács Jenő	8/2

Forrás: OSZK SZT Irattár 30. d.

a hatóságokhoz címzett levelekben, hanem belső tanácskozásaikon is gyakran reprodukálták a politikai elit magyar kultúráról kialakított szlogenjeit. Feltehető persze a kérdés, tekintélytiszteletük mennyire volt egyedi vagy őszinte, nem csupán egy általános stílári normát követtek-e. Magánlevelezésükből is az tűnik azonban ki: nemcsak taktikai okokból használták ezt a stílust, a kormányzó réteghez való kapcsolódásaikat büszkeségként, sikeres mobilitásuk bizonyítékaként élték meg.¹¹

A fővárosi színiigazgatók lojalitástdiskurzusával kapcsolatban is felvetődik a feltételezés, amelyet K. Horváth Zsolt Laczó Ferenc *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között* című kötetének recenziójában a zsidó értelmiségi elittel kapcsolatban általában megfogalmazott: „1938-ig, az első zsidótörvény elfogadásáig a neológ beszédrendet leginkább az jellemezte, amit Bourdieu és Boltanski »megfelelési stratégiának« nevez, s ami – szinte kritika nélkül – újratermeli az uralkodó politikai beszédrendet.”¹² A hipotézist, hogy e megállapítást esetünkre is lehet vonatkoztatni, alátámaszthatja, hogy a BSZSZ tisztikarában ülő magánszínház-igazgatók és intézményeik a két háború közti kulturális gépezet, a *mainstream* részei voltak.¹³ Már csak pénzügyi kockázatvállalásuk, a közönység megosztásának veszélye miatt sem vállalhattak provokatív, a *status quó*

¹¹ Roboz Imre BSZSZ-elnök lelkesen számol be amerikai üzlettársának, Frank Farley-nak arról, milyen jelentős társadalmi esemény volt a Vígszínház 40 éves jubileumi ünnepe 1936. május 8-án. Külön kiemeli a vezető politikusok jelenlétét: „Az előadás a kormányzó, a miniszterek és államtitkárok és a polgármester jelenlétében zajlott és tényleg egy nagy este volt. Az előadás után fogadást adtam a Fészek klubban (ez a művészek klubja) ahová az összes jelentős művész, szerző, a társadalmi és pénzügyi élet fontos személyiségei meg voltak hívva: tényleg, az »egész Budapest« ott volt.” Roboz Imre levele Frank Farley-nak, 1936. május 22., OSZK SZT Irattár 374.

¹² K. Horváth 2016: 120.

¹³ A színiigazgatók 1936-tól egybefolyó lojalitás- és válságdiskurzusának vizsgálata párhuzamokat mutat Laczó Ferenc *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között* című kötetének kérdésfeltevésével. A szintén Budapest-központú vizsgálat célja a szerző szerint a „Horthy-kor magyar zsidó gondolkodásának tematikus feldolgozása, a magyar zsidó értelmiségi diskurzusok pluralitásának feltérképezése”. Laczó 2014: 13.

megkérdőjelező előadásokat. Az elitből pária státusba süllyedésük azért is volt számukra oly sokáig elképzelhetetlen, mert e szabad pályán karriert elért üzletemberek évtizedes, a hivatalos érintkezésen túli személyes kapcsolatokat ápoltak egyes fővárosi és állami hatóságok vezetőivel. Pozíciójuknál fogva is ismerték a gazdasági, politikai és értelmiségi elit meghatározó képviselőit. Roboz Imre¹⁴ BSZSZ-elnök reprezentatív alkalmakkor együtt jelent meg a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Ráadásul a színigazgatók lojalitása nem egyoldalú volt: a hatalom is tett gesztusokat a BSZSZ vezetősége felé. A szövetség tisztikarának tagjai úgy tekintettek magukra, mint akik előadáskínálatukkal hozzájárulnak Budapest – a Trianon utáni közbeszédben kiemelkedően fontosnak tartott – kulturális presztízséhez. Lojalitásérzetüket táplálta, hogy az 1930-as évek közepéig vállalkozásuk szabadságát biztosítva érezték. Ennek konstatálása a BSZSZ közgyűlési beszámolóiban rendre felmerült:

„A színigazgatók semmiképp a maguk bőrét féltik, amikor a színpad szabadsága érdekében aggódva nézik a színházi törvény propagálását. Egész világ bizonyítja, hogy semmilyen színházi törvény nem véd visszaélések ellen.”¹⁵ „A hatóságok frontjáról szólva megállapíthatjuk, hogy nem tapasztalhattuk, hogy rólunk nélkülünk akartak volna intézkedni. A színpad szabadsága, amely minket elsősorban érdekel, intézményesen nem szenvedett újabb korlátozást.”¹⁶

Lojalitásuk fenntartását üzleti és művészi céljaik elérése érdekében egyaránt hasznosnak vélték. A továbbiakban ennek a lojalitásérzetnek és összetevőinek – az elitez tartozás büszkeségének, a vállalkozói környezet nyugalmanak – az átalakulását dokumentálom. E folyamat értelmezése szempontjából fontos annak leszögezése, hogy a tisztikar tagjai – belső, illetve külső kommunikációjukban – sohasem identifikálták magukat a zsidósághoz kötődő csoportként. Meggyőződésük volt, hogy színházfenntartó szakértelmük teszi őket a pesti magánszínházi mező – amelyen belül az 1930-as évek közepéig tagadhatatlan erőfőlénnel bírtak – legitim vezetőivé. Kívülről azonban – sokszor a pesti értelmiség köreiből is – zsidó csoportként határozták meg őket, amely sem a művészet, sem a magyar kultúra iránt nem igazán érez elkötelezettséget. Egyetlen példa a húszas/harmincas évek fordulóján a pesti színházi világgal intenzív kapcsolatot ápoló Móricz Zsigmond naplójából:

¹⁴ Roboz Imre (1892–1945) nagybátyja, Ungerleider Mór alapította 1898-ban a Projectograph Rt. filmkölcsönző és gyártó vállalatot. Roboz annak lett tisztviselője, majd igazgatója. Megalkotója a Phönix Filmgyár Rt.-t és az Apolló Kabarét. 1921-ben a Vígszínházat megvásárló amerikai Ben Blumenthal Robozt bízta meg a színház vezetésével, majd 1926-tól működtetésre bérbe adta neki azt. Heltai 2014: 94–95.

¹⁵ BSZSZ közgyűlés, dr. Komor Gyula beszámolója, 1935. április 14. OSZK SZT Irattár 220/2704.

¹⁶ BSZSZ közgyűlés, dr. Komor Gyula beszámolója, 1937. május 11. OSZK SZT Irattár 225/2974.

„Tegnap este elmentem a Színpadi szerzők egyesülete gyűlésére. 24 jelenlevő közt hárman voltunk keresztények. Huszka Jenő, a Bob herceg, János vitéz szerzője, Bókay János egy szegény talentumtalan törtető, s én. 21 zsidó. Elnéztem őket. Legnagyobb részüknek torz koponyája van. Elnökölt Heltai Jenő, az előttünk járó generációnak ez a tipikus példánya. A leggonoszabb erkölcsű ember, aki soha senkinek jót nem tett, feleségét eladta Miklós Andornak, s ma is abból él. Most megszerezte a Belvárosi Színház igazgatóságát Lengyel Menyhérttel, s mint igazgató maradt a szerzők elnöke. [...] Ha darabot írnak, a zsidóság rossz ösztönei dolgoznak bennük, s azt szolgálják. Van egy borzasztó mohó zsidó elem, az egész világon homogén. Minden országban a keresők s élvezők hada. Roppant tehetségük van a beszerzésre. De ez a szervezés nem egy nagy s nemes és emberi cél szolgálatára van – tisztán pénzkeresésre. A színház igen jó üzem. A röhögni s bámulni vágyók gyors kiszolgálása. Emiatt kiölik az összes ideált, sőt abból élnek, az eddigi ideálok kiheréléséből. Ezekkel a darabokkal elűzték a keresztény elemet, amely nem bírja nézni a szentségeinek nyílt színen való leszarását.”¹⁷

Efféle vélekedések és támadások megjelentek a jobboldali sajtóban és a képviselőházi vitákban is.

A továbbiakban azt vizsgálom, miként reprezentálódik a BSZSZ pozícióvesztése a fővárosi magánszínházak irányítóit tömörítő szervezet iratanyagában. Milyen akciókkal és érzelmekkel reagáltak a „tisztikar” tagjai a bel- és külpolitikai térből, a hatóságoktól, majd a Kamarától érkező azon jelekre, melyek a pesti színházi életben addig betöltött vezető szerepük gyengülését kommunikálták? Nem feltételezem, hogy a szövetség fölötti állami kontrollt célzó intézkedések, utóbb a zsidótörvények vagy a Kamara által inspirált szabályozások automatikusan képesek lettek volna átrajzolni a pesti magánszínházi mező erőviszonyait. Épp e korlátozások színigazgatók általi recepciójára, ellenállásuk eszközeire koncentrálok. Elsősorban annak a több évtizedes kapcsolatnak az (érzelmi) dinamikáját vizsgálom, mely e válságidőszakban rajzolható ki a BSZSZ vezetősége és az állami, illetve székesfővárosi hatóságok képviselői között. Feltételezésem szerint a kapcsolati hálók, amelyek e két elitcsoport tagjait fűzték össze, bizonyos ideig gátolták, hogy a fővárosi színházi irányítást is magához vonni törekvő Kamara hangadóinak ideológiai és pozíciófoglaló céljai érvényesülhessenek.

AZ AUTONÓMIÁT FENYEGETŐ LÉPÉSEK

A BSZSZ pozícióvesztését 1936-tól követem nyomon, amivel azt kívánom bizonyítani, hogy már a zsidótörvények és a Kamara 1939-es megalakulása előtt érzékelhetőek voltak a pesti magánszínházi mező autonómiáját korlátozni törekvő politikai és hatósági megnyilvánulások. A korábbi időszakokban jellemzően

¹⁷ Móricz 2012: 556–557. 1929. szeptember 13.

a színházi szakmához kötődő érdekvédelmi szövetségek (színészek, színpadi szerzők, kritikusok) közti konfliktusok kezelésével foglalkozott a BSZSZ-tiszti-kar. Az 1936-os kezdő dátum kiválasztása láttatni engedti azt a folyamatot is, ahogy a hatósági nyomás elleni küzdelem kezd dominálni tevékenységükben. A rendszeresen külföldi premierekre járó színingazgatóknak tudniuk kellett azokról a jogfosztó intézkedésekről, amelyek elsősorban németországi kollégáikat sújtották, így azt, hogy 1933-ban a Birodalmi Kultúrkamara törvény kitiltotta a zsidókat a művészeti kamarákból, 1935-ben pedig a Zsidó Kulturális Egyesületbe kellett belépniük. A BSZSZ-vezetők jellemző reakciója az állami kontroll növekedése felé mutató intézkedési tervekkel kezdetben az udvarias, érvelő elutasítás volt. Erre szolgáltat példát az az eset, amikor a Székesfővárosi Magyar Kir. Államrendőrség az előadások rendőri és katonai ellenőrzését előre akarta hozni a házi főpróbára, a korábban szokásos nyilvános főpróbáról. A rendőrséget feltehetőleg az motiválta, hogy a színházak akkoriban gyakran mellőzték a nyilvános főpróbát, egy a színikritikusokkal folytatott vitájuk következményeképp.¹⁸ A színingazgatók ugyanakkor azzal érveltek a rendőrségi terv ellen, hogy a házi főpróba nem kész előadás, a színház belső ügye, nem a közönségnek vagy a darabot megbírálni, esetleg ellenőrizni hivatott tényezőknek szól, hanem a színészeknek, rendezőknek és elsősorban a szerzőnek, aki akkor látja először szövegét megelevenedni. A főkapitánynak 1936. február 4-én írott levelében a BSZSZ vezetősége tehát a *status quo* fenntartása mellett érvelt:

„Méltóztassék elhinni, hogy az ellenőrzés mai módjának békés és egyetértő létesítésével a hatóságok bölcsessége és a színházvezetők helyes megértése érvényesült. Tudunkkal ez a rendszer az elmúlt évek folyamán teljesen bevált.”¹⁹

A szövetségre eddig is jellemző politikai óvatosság fenntartását ígérték:

„Ha rendőri vagy honvédelmi szempontokból a legkisebb aggodalom foroghatna fel, kérnünk kell, hogy legyenek bizalommal a magyar színpadi szerzők és a színingazgatói kar iránt, amelynek mindenegybes tagja tudja, mivel tartozik ezeknek a szempontoknak és mindenki ezentúl is híven fogja teljesíteni kötelességét.”²⁰

Ennek a módosításnak a veszélyét sikerült elhárítani, de újabb hatósági kezdeményezés fenyegetett: egy színházi törvény, szabályrendelet megalkotásának ötlete. Ennek tartalma megjósolhatatlan volt, s további hatalmi kontroll árnyékát

¹⁸ A BSZSZ azt a gyakorlatot kívánta megszüntetni, hogy a lapok versenye miatt a kritikák gyakran már a főpróba alapján megíródtak, s adott esetben a bemutató előtt megjelentek. Hisz egy a nyilvános főpróba után megjelenő szigorú bírálat már a premier előtt megbuktathatta a sok energiát és befektetést felemésztő produkciót. A BSZSZ konfliktusa a pesti napilapokkal 1934 októberétől húzódott, és megoldatlan maradt. OSZK SZT Irattár 219/2643, 222/2907, 222/2908.

¹⁹ OSZK SZT Irattár 221/2803.

²⁰ OSZK SZT Irattár 221/2803.

vetette előre az eddig magánszerződések által irányított szférában. A szabályrendelet megalkotását a Budapesti Színészek Szövetsége (a továbbiakban BSZINSZ) erőltette, de korabeli német, olasz, szovjet modellek is sugallhatták az ötletet. Dr. Némethy Károly székesfővárosi tanácsnok 1936. március 12-i levelében a szabályrendelet szükségességét a kultúra, valamint az abban érdekelt társadalmi osztályok szociális érdekeivel indokolja – de mintha a színházi terület az eddiginél szigorúbb, állami szintű szabályozásának igénye is felbukkanna:

„A színházi szabályrendeletnek hivatása a színház fogalmi körének meghatározása, az igazgatói (vállalkozói) művészi, szerzői és segédzemélyzeti ellentétes érdekeknek igazságos összeegyeztetése, végül a vállalkozás művészi szintjének és anyagi megalapozottságának a lehetőség szerinti intézményes biztosítása.”²¹

A majdani Kamara célkitűzéseit egyes elemeiben megelőlegező tervről a polgármesteri XIV. ügyosztály kikérte a színjátszásban érintett szövetségek véleményét. A BSZSZ-tisztikar március 24-én érvek sorával utasította el a kezdeményezést. Kétségüket fejezték ki először is, hogy „bármely szabályrendelet üdvös eredményt érhet-e el oly kényes és bonyolult terület megbolygatásával, amilyen éppen a színház”.²² Az intézkedések szükségességének indokaként felhozott színházi válságot az általános gazdasági krízis részének tartották. Ahogy ezt egy korábbi tanulmányomban kifejtettem, a pesti színigazgatók 1931-től, a kedvezőtlen gazdasági környezetre hivatkozva, jellemzően a társulati tagok gázsijának redukciónak, az egyre csökkenő számú évadra szóló színészszerződések időtartamának tíz, majd kilenc hónapra rövidítésére, feltételeinek időnkénti újratárgyalására, a kötelező színházi törzstársulatok létszámának csökkentésére s a sztárok napi gázsijának maximalizálására törekedtek.²³ Mindezen tendenciák ellenére a pesti magánszínházi helyzetet nemzetközi összehasonlításban elfogadhatónak ítélték:

„konszolidáltabbak még mindig a budapesti viszonyok, mint pl. a bécsiek, ahol sokkal több színház van bezárva, mint ahány működik. [...] Ugyanez áll a Budapestnél sokkal gazdagabb nyugati metropolisokra, nem is szólva a hatalmas méretű és óriási forgalmú fővárosról, New Yorkról, ahol a színházi épületek több mint fele részében ez idő szerint sincs előadás.”²⁴

Talán a BSZSZ érveinek is betudható, hogy a szabályrendelet ötlete viszonylag gyorsan elhalt – egyes elemei ugyanakkor felbukkantak később a kamarai szabályozásban. A Kamara felállításának másik inspirálója, a Budapest–vidék ellentét szintén már 1936-ban felbukkant, mégpedig a vidéki színigazgatók

²¹ OSZK SZT Irattár 221/2815.

²² OSZK SZT Irattár 221/2815.

²³ Heltai 2015c.

²⁴ OSZK SZT Irattár 221/2815.

pesti direktorok elleni panaszában. Ifj. báró Wlassics Gyula helyettes államtitkár 1936. május 28-i BSZSZ-nek címzett leveléből kiderül: a vidéki színigazgatók hatósági segítséget vártak, mert – állításuk szerint – a színre kerülő újdonságokat a fővárosi színházak még ötvenedik előadásuk után sem engedik át a vidékieknek.²⁵ A konfliktus abból eredt, hogy a színpadi szerzőket általában a nagy pesti magánszínházak szponzorálták rendszeres előlegekkel, s a szerzővel kötött, rendszerint eléggé előnytelen szerződésben azt is kikötötték, hogy az adott darabot mikortól játszhatja mások, esetünkben vidéki teátrum. A minisztériumban a BSZSZ, a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete és az Országos Színészegyesület részvételével június 9-én értekezletet tartottak, melyen megegyezés született a sikeres újdonságok ötven fővárosi előadás utáni átengedéséről. Hozzászólásában ugyanakkor Roboz figyelmeztetett: „ez még nem oldja meg a vidéki színiélet válságát.”²⁶

1936-ban még többségben voltak a hatóságokkal való együttműködés pozitív példái. Wlassics Gyula meghívta a BSZSZ vezetőségét a május 27-i, a Valás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a bécsi színházi kongresszus ügyében tartandó megbeszélésre.²⁷ A színigazgatók augusztus 13-án levélben gratuláltak a szövetséggel szoros munkakapcsolatban lévő Némethy Károlynak magyar királyi kormányfőtanácsossá történt kinevezéséhez: „Abban a körülményben, hogy Budapest székesfőváros nemzetközi viszonylatban is annyira jelentős színházcentrum lett, nagy érdeme van Méltóságod megértő és szeretetteljes támogatásának.”²⁸ A BSZSZ-vezetőség tagjai közül Bárdos Artúr magas kitüntetést kapott, amit a szövetség 1936. augusztus 28-i értekezletén így kommentált: „ez a kitüntetés az egész színigazgatói karra nézve is igen kedvező momentum.”²⁹ A színigazgatók és hatóságok viszonyát tehát kiindulásként egymás illetékességi szférájának elismerése jellemezte.

A HATÓSÁGI BEAVATKOZÁS KELTETTE ZAVAR

Az autonómia elvesztésének első fázisa talán azon keresztül jellemezhető a legjobban, miként változott a BSZSZ-tisztikar kommunikációja, amikor egy magát a kormánypolitika képviselőjeként megjelenítő hatósági személlyel kellett napi ügyekben egyezkednie. Feljelentések és egyes tagok kilépése miatt ugyanis a belügyminiszter 1936. szeptember 1-jén felfüggesztette a BSZINSZ autonómiáját, és dr. Antalfia Antal miniszteri osztálytanácsost³⁰ miniszteri biztосként rendelte

²⁵ OSZK SZT Irattár 221/2845.

²⁶ OSZK SZT Irattár 221/2845.

²⁷ OSZK SZT Irattár 221/2841.

²⁸ OSZK SZT Irattár 221/2862.

²⁹ OSZK SZT Irattár 221/2820.

³⁰ Személyéről kevés tudható. A népművelés és a népi gondolat iránti érdeklődését mutatja – s egyben a kozmopolita magánszínházaktól való távolságát jelzi –, hogy ő írta a beköszöntő cikket a *Magyar Népművelők Társasága* lapjához. Írásai: Antalfia 1938, 1939, 1944.

ki a színészszövetségéhez. A biztos „elefánt a porcelánboltban”-stílusú fellépése igencsak megzavarta a magánszínházi működési gyakorlatot. Megváltozott a tárgyalások hangneme: Antalfia felülről-kívülről szólta bele a színészek és színingazgatók kollektív szerződésről folyó egyezkedésébe, míg korábban erre a munkaadók némi fölényével ugyan, de kompromisszumkész stílus volt a jellemző. E változás hatásának felmérése némi időbe telt a BSZSZ-vezetőség számára, hisz addig a minisztérium képviselőivel – az alábbi példából is érzékelhető – jó viszonyt ápoltak. Mikor az osztrák színingazgatók szövetsége négy kérdésben felvilágosítást kért a BSZSZ-től, annak elnöke igen közvetlen stílusban fordult Mészárosi Sándor miniszteri titkárhoz:

„Kedves Sándorom! Talán szabad így magánúton is közölnöm Veled a következő átiratot. Nagyon szépen kérek, értesíts, hogy kell-e hivatalos utat választanom, vagy akarsz oly kedves lenni ebben az ügyben eljárni. Nagyon köszönök mindent és nagy tisztelettel köszöntöm dr. Haász Aladárt is.”³¹

Antalfiával, aki nem értette a kollektív megállapodás létrehozatalának évtizedes gyakorlat során kialakult koreográfiáját, nehezebben boldogultak. Szeptember 15-i egyeztetésük jegyzőkönyve stiláris és érdekérvényesítési fordulatot is demonstrál. Szimbolikus már az is, hogy míg eddig Roboz irányította a vitát, ettől fogva jellemzően Antalfia elnökölt a tárgyalásokon. A BSZINSZ-nek fizetendő tagsági díjak megállapítása ügyében keletkezett konfliktus során a biztos naiv javaslatot tett: nem lenne-e egyszerűbb, ha az igazgatók köteleznék magukat a színészek gázsijának közlésére?³² E tagsági díj színházak általi levonási mechanizmusáról volt itt szó, melyből nem derült ki a színészek gázsijának pontos összege. Roboz elmagyarázta az ügymenetet: a BSZINSZ nyújtja be a színészek taglistáját két példányban, megadva, hogy a színháznak mennyit kell levonnia tagdíjra – ez 1936-ban a gázszi 1%-a volt, de Antalfia csak 3%-os levonással látta volna biztosítottnak a BSZINSZ anyagi alapját. A színház ezután bizonyos összegeket levont, majd a lista egyik példányát megfelelő ellenjegyzéssel visszaadta a BSZINSZ-nek. Ezt az eljárást Roboz szerint a szerződések üzleti titkának megőrzése indokolta.³³ A felvilágosításra, amely szerint a gázszi kötelező közlését sem az igazgatók nem akarják, sem a színészeknek nem áll érdekében, Antalfia válasza hatóság stílusú, az „elrendelem” kifejezés szemben áll a két szövetség közötti egyeztetések eddigi döntéshozatali módjával:

³¹ OSZK SZT Irattár 221/2876. 1936. október 7.

³² OSZK SZT Irattár 221/2820.

³³ Komor Gyula ügyvezető elnök a BSZSZ 1937. május 11-én, közgyűlési beszámolójában így értelmezte e kérdés megítélésének ambivalenciáját: „Ami a színészeknek és az igazgatóknak egészen természetesnek és az adottságok közt egyedül lehetségesnek tűnik fel, azt bizony állami számvitel alapján meg lehetett támasztani. Viszont az igazgatók bizonyították, hogy a színészek szövetségi tagdíja nem állapítható meg percentuális alapon, már csak azért sem, mert sem az illető színésznek, sem a színháznak nincs érdeke, hogy a gázsit harmadik személyek pontosan kiszámíthassák.” OSZK SZT Irattár 225/2974.

„Nekünk pedig azt tudnunk kell. Mint a kormány képviselője mondom, tudnunk kell, ami jár nekünk. [...] Elrendelem majd, hogy évenként legyen pénztári ellenőrzés és nekem tudnom kell, hogy mit köteles a színingazgató levonni.”³⁴

A szeptember 17-i egyeztetésen Roboz időnkénti ellenállását Antalfia támadásnak fogta fel, s nyomásgyakorlásként újra a megalkotandó a színházi törvényt sürgette:

„Azt hiszem, hogy a színháztörvényt a legrövidebb idő alatt meg kell csinálni. Akkor majd mindent más szemüvegen át fogunk nézni. Meg akarjuk védeni a színeszetet mindenféle konjunktúra ellen.”³⁵

A biztos magánszínházi kontextusban lehetetlen anyagi és szociális engedményeket akart kiharcolni a színészek számára, a színingazgatók pedig egyre inkább érzékelték a hatósági beavatkozás veszélyeit.³⁶ Ugyanakkor a viszony még ambivalens volt: míg Antalfia hatalmi pozíciót érvényesített, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium más döntéshozói partnerként kérték a színingazgatókat a párizsi világkiállítás művészeti bemutatójának előkészítésére: „vegyenek részt a kiállítás színházi részében olyformán, hogy hazánk és fővárosunk színházi kultúrája minél gazdagabban legyen képviselve.”³⁷

A BSZSZ-vezetőség által elképzelt, kölcsönös lojalításra alapozott ügymenetnek fontos eleme volt az is, hogy elismert közéleti szereplőket tiszteletbeli tagjaik közé választottak.³⁸ Különösen politikus díszelnököket, dr. Ugron Gábort kérték fel gyakran, hogy „lobbistaként” járjon el a szövetség érdekében, de a köszöntővel is gyakori eszközük volt a hatóságokkal való kapcsolatfelvételre. 1937. február 8-án például dr. Karafiáth Jenő magyar királyi titkos tanácsosnak, Budapest székesfőváros főpolgármesterének gratuláltak kinevezéséhez. Stílusuk cirádás: „Boldog ország és boldog főváros, amelynek vezetői az ép test feltételeivel egyenlő rangban művelik és becsülik az elme és a kedély helyes követelményeinek ápolását.”³⁹ Szövetségük célját öntudatosan a főváros nemzetközi presztízsének emelésében látatják: „a nehéz küzdelmeket követelő viszonyok közt nemcsak fenntartjuk Budapest színházainak világszerte elismert magas színvonalát, de ezt a színvonalat mindinkább növeljük.”⁴⁰

³⁴ OSZK SZT Irattár 221/2820.

³⁵ OSZK SZT Irattár 221/2820.

³⁶ Aggodalomra adott okot a színházi munkavállalók másik csoportjának aktivizálódása is: a színpadi munkásokat is tömörítő Magyarországi Famunkások Szövetségének elnöke, Horovitz Gábor 30%-os béremelést kért tagjai számára. OSZK SZT Irattár 222/2901.

³⁷ OSZK SZT Irattár 222/2930. 1936. november 17.

³⁸ A BSZSZ díszelnöke dr. Ugron Gábor 1934. szeptember 11-től. A BSZSZ-vezetőség tiszteletbeli tagjai: Heltai Jenő 1934. szeptember 11-től, dr. Hevesi Sándor 1929. november 30-tól és dr. Voinovich Géza 1934. szeptember 11-től.

³⁹ OSZK SZT Irattár 222/2941.

⁴⁰ OSZK SZT Irattár 222/2941.

A BSZSZ efféle kapcsolatfelvételeit feltehetőleg már az aggodalom is motíválta. Hisz ez már a zsidók gazdasági és kulturális pozíciói elleni politikai támadások időszaka, és a készülő korlátozások a BSZSZ-tisztikar majd minden tagját érinthetik.⁴¹ A színészek szerződése ügyében tárgyaló vegyes bizottság 1937. május 10-i ülésén, elnöki megnyitójában Antalfia Antal érzékeltette is a politikai közhangulat változását:

„A Színészszövetséget, mint miniszteri biztos én képviselem és nemcsak a színészszövetséget, de a kormánynak is bizonyos felfogását tolmácsolom. [...] Művelt kultúrállamnak csak az lehet az ideálja, hogy a felső értelmiség birtokban és kényszerűség nélkül is igyekezzünk megfelelő szociális állapotok megteremtésére.”⁴²

A biztos önkéntes engedményt, az állástalan színészeket segítő pénzügyi támogatás megfizetését várta el a színingazgatóktól: „a pótfillérek szedését vezessük be. [...] Azt hiszem, a színingazgatók meg fogják hozni ezt az áldozatot.” Vele szemben Roboz a paritást kérte számon: „Azt látom helyesnek, hogy a szerződésben nem lévők segítésére a színészek is áldozzanak.” Az ellenállásra a miniszteri biztos ijesztő, a színházi emberek „megrostálását” előlegező mondattal reagált: „Azért is igyekeztem, hogy a színésztársadalmat megszabadítsuk a nem odavaló tagoktól. Rohamosan felére, negyedére fog leszállni egy-két hónapon belül az ilyenek száma.”

Másik aggodalomra okot adó megnyilvánulása az volt, hogy ügykezelés szempontjából rendre a vidéki színházakat állítja követendő példaként a pestiek elé. Miközben azok más struktúrában, állandó finanszírozási válságban működtek, művészi és kulturális hatásuk messze elmaradt a pesti magánszínházakétól. Roboz jelezte is, hogy szabályozásuknak különböznie kell:

„Elvégre Budapestet nem lehet a vidék szemével nézni, ahol minimális adminisztrációról és bevételről van szó. Hiszen ha egy vidéki színház háromszáz pengőt vesz be, kitűzi a lobogókat, Budapesti színház háromszáz pengőből a fűtést világítást sem tudja kifizetni. Akárhány színház, ha kinyitja a kaput, aznapra már ezer pengő költsége van.”⁴³

A BSZINSZ által a tárgyaláson újból felvetett 12 hónapos színészszerződés igénye felbosszantotta a mindig udvarias Robozt: „Tárgyalás alapja sem lehet, annyira abszurdum. Mintha egész Magyarországon meg akarnók szüntetni a munkanélküliséget.”⁴⁴ Antalfia újra a szociális fejlődés változó irányával érvelt, felfogása mintha előlegezné az 1945, de főleg 1949 utáni, a „tőkés munkaadókkal” szemben a munkavállalók érdekeire hivatkozó állami intézkedések logikáját.

⁴¹ Erről lásd például: Ladányi 2010.

⁴² OSZK SZT Irattár 225/2975/76.

⁴³ OSZK SZT Irattár 225/2975/76.

⁴⁴ OSZK SZT Irattár 225/2975/76.

A BSZSZ a szokatlan hangnemű egyeztetés utáni napon, május 11-én tartotta éves közgyűlését. Az újra elnökké választott Roboz azt ígérte, hogy az eddigi szellemben vezeti tovább a szövetséget. Csak zárómondatai érzékeltetnek némi bizonytalanságot:

„Kérjük az igen tisztelt Tagtársak támogatását és kérem, hogy tartsuk meg a jövőben is a kellő kollegiális együttérzést. Sajnos a viszonyok olyanok, hogy másképp nem is lehetne üdvös eredményeket elérni.”⁴⁵

A színészek 1937/38-as szerződése ügyében egyes bizottsági ülések sora következett, végül az igazgatók némely kérdésekben engedni kényszerülnek. Talán nem független ettől, egyben a színigazgatók eddigi töretlen lojalitásának némi elbizonytalanodására utal az a kérésük, amit Némethy Károlyhoz intéztek a hatóságoknak juttatott szabadjegyekkel való visszaélésekkel kapcsolatban:

„A magánszínházak nem is annyira törvényes jogcímen, mint inkább a szokásjog és az illetékes tényezőkkel szemben gyakorlandó előzékenység okából különböző hatóságok számára hivatalos helyeket tartanak fenn nézőterükön. Így hivatalos hely jár a rendőrségnek, a tűzoltóságnak, az ügyeletes orvosnak, amely szervek élet és közbiztonsági okokból való jelenléte a dolgok természeténél fogva szükséges. De ezen felül a fentebb érintett okokból helyeket tartunk fenn az egyes színházakban a kultuszminisztériumnak és hadügyminisztériumnak is.”⁴⁶

Tehát a felajánlott szabadjegyek is a hatósági jóindulat biztosításának eszközei voltak – most azonban a színigazgatók hirtelen nehezményezték, hogy a helyeket gyakran nem maguk a hatósági személyek, hanem azok ismerősei, hozzátartozói foglalták el. Ugyanakkor a kultuszkormányzat magasabb szintjein még mindig partnernek tekintették a BSZSZ-t. A Vallás- és Közoktatásügyi miniszter díszes meghívóval invitálta az elnökséget a Nemzeti Színház fennállásának százéves évfordulója alkalmából tartandó emlékünnepelepre, ahol Robozt köszöntésre is felkérték.⁴⁷ Összességében azonban elmondhatjuk, hogy 1937-ben a hatóságoknak a BSZSZ-tisztikarhoz fűződő viszonya már ambivalens volt.

A KÉSZÜLŐ JOGSZABÁLYI KORLÁTOZÁSOK INTERPRETÁCIÓJA A BSZSZ-BEN

Harsányi László a Kamara előkészítésének fázisait vizsgáló tanulmányában utal arra a memorandumra, melyet 1938 januárjában Soós Károly tábornok vitt Horthyhoz, s melynek néhány követelése érinthette a BSZSZ pozícióját:

⁴⁵ OSZK SZT Irattár 225/2974.

⁴⁶ OSZK SZT Irattár 222/2993. 1937. május 31.

⁴⁷ 1937. október 16-án. OSZK SZT Irattár 222/3025.

„1/ A gazdasági életben a zsidó befolyás csökkentése, főleg a keresztény gazdasági tevékenység erőteljesebb támogatása által. 2/ A zsidó befolyás jogi eszközökkel való kizárása a sajtóból, színházból, filmből és általában a kulturális életből, a keresztény tevékenységeknek ezeken a területeken való általános támogatása által.”⁴⁸

A zsidókérdés egyre inkább a politikai közbeszéd része lett. E fenyegető légkörben mondta fel Antalfia a BSZINSZ nevében a szövetségközi megállapodást. Bár a helyzet kezelésére kirendelt tárgyalódelegációk összetétele még paritásos alapon állt össze, egyenlő feltételekről már nem lehet beszélni. Az igazgatók feltűnően sürgették az új megállapodást, legalább a következő évadra biztosítani kívánták pozíciójukat. Június 13-ra (már „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása” címet viselő első zsidótörvény május 29-i kihirdetése után) informális tárgyalást kezdeményeztek a miniszteri biztossal, a fenyegető jogszabályra szemérmes körülírással utaltak, és reményüknek adtak hangot, hogy hatálybalépését ki lehet tolni:

„Jól tudjuk, hogy a parlamentben legutóbb elfogadott törvény alapján az egész színészetre kiható átszervezés fog a közeljövőben történni. Azt hisszük azonban, hogy ez nem vonatkozhatik az 1938/39. évadra”⁴⁹

A június 15-i elnökségi értekezleten Roboz még mindig optimista volt, mert a két nappal korábbi találkozón Antalfiától úgy értesült: „a miniszter kívánja, hogy az u. n. zsidójavaslattól függetlenül köttessék meg a szövetségközi megállapodás az új szezonra.”⁵⁰ A vezetőség tagjai inkább érezték a veszélyt. Bródy Pál novemberi színházzárást vizionált, Herman Richárd hangoztatta, „hogy a színigazgatók testvéri összefogásban egyesülve készüljenek a jövőre”. Itt bukkant fel először a Kamara mint alternatív színházi érdekképviseleti szerv; az ennek felállításával kapcsolatos, fenyegető tervekről a hiperaktív Roboz már egyeztetett is minisztériumi kapcsolataival:

„Elnök ismertette eljárását vitéz dr. Haász Aladár min. tan-nál, beszélgetését dr. Mészáros Sándor min. titkárral. Bemutatja az elaborátumot, amelyet elkészített, és amely a miniszterhez lenne beterjesztendő.”⁵¹

Roboz lojalitását táplálhatta, hogy minisztériumi tisztviselők előzetes tájékoztatása (tanácsai?) alapján fogalmazhatta meg a miniszternek címzett ellenérveit. A hatóságokkal ápolt jó viszony esetleges fenntarthatóságára utalt, hogy a színészek és színigazgatók kollektív megállapodását is sikerült tető alá hozni, kompromisszumra jutva az immár megszelídítettnek remélt miniszteri biztossal:

⁴⁸ Harsányi 2015: 18.

⁴⁹ OSZK SZT Irattár 223/3077/78

⁵⁰ OSZK SZT Irattár 223/3077/78.

⁵¹ OSZK SZT Irattár 223/3077/78.

„Engedje meg Méltóságos Uram, örömmönek adjak kifejezést a felett, hogy ez a megegyezés simán, jóformán súrlódások nélkül sikerült, amiben kétségkívül nevezetes része van Méltóságod bölcs megértésének és objektivitásának, amit hálás készséggel szeretnék megállapítani.”⁵²

A megállapodás létrejötté azért is volt fegyvertény, mert arra már a zsidótörvény 1938. májusi parlamenti vitája – melynek során Csilléry András képviselő élesen támadta a pesti magánszínházak igazgatóit – és azt követő elfogadása után került sor.⁵³ A törvény a létrehozandó Kamara feladatául „a színművészet és filmművészet körében a nemzeti szellem és keresztény erkölcs követelményeinek érvényre juttatását és biztosítását” tűzte ki.⁵⁴ Olyan korlátozást írt elő, mely szerint a Kamarába zsidókat csak az összes tagok húsz százalékáig vehetnék fel. A BSZSZ számára másik veszélyes előírás az volt, hogy a Kamara a hatóság által kreált kategóriákba sorolt, egymással gyakran érdekellentétben álló színházi embereket tömörített volna kényszerűen. A végrehajtási rendelet megjelenése előtt a BSZSZ minden lehetséges fórumon érvelt, lobbizott a tervek ellen. Irattárunkban a Színházművészeti Kamara címmel ellátott hatalmas ügyiratcsomag tartalmazza akcióik és reakcióik dokumentumait.⁵⁵ 1938. június 18-i, dr. gróf Teleki Pál magyar kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek címzett kérvényükben olyan retorikai alapállásból érveltek, mintha a Kamara létrehozásának célja a színházi működés javítása lenne. A rendelettervezetet véleményezésre kérték, és megfogalmazták előzetes kívánásaikat: külön színművészeti és filmkamarát javasoltak, és különálló tagozatot vagy kamarát a vidéki és a fővárosi színházaknak. Szerették volna azt is elérni, hogy a felekezeti arányszám csak a szerződötetett társulat tagjaira vonatkozzon. Kijelentették, nem látják tisztázottnak a vállalkozó színházgázgátó jogi státusát, tehát saját jövőbeli helyzetüket sem:

⁵² OSZK SZT Irattár 223/3077/78. 1938. július 6.

⁵³ „De nézzünk át kulturális térére is. Itt is azt szokták szemünkre vetni, hogy vannak olyan állami színházak, ahol a zsidóság nem tud elhelyezkedni. Ezzel szemben kénytelen vagyok megállapítani, hogy Budapesten 11 magánszínház működik, ahol a keresztények nem tudnak elhelyezkedni. Ezeknek az igazgatói között van zsidó ügyvéd, földbirtokos, kereskedő, tőkepénzes, bankhivatalnok, mérnök, de olyan, aki szakmabeli volna, vagyis színházbeli ember volna, vajmi kevés akad. [...] A Vígszínház 14 vezető alkalmazottja közül 14 a zsidó, a Magyar Színház és az Andrássy-úti Színház 14 alkalmazottja közül 12 zsidó [...]. A Művész Színház és a Belvárosi Színház 13 alkalmazottja mind zsidó. A Városi Színház és a Royal Színház 14 alkalmazottja közül 2 keresztény, a Teréz körúti Színpadon, a Pódiumon, – mindig csak a főszereplőket veszem – a Komédia Orfeumban valamennyi alkalmazott zsidó. [...] A 11 magánszínház összesen 67 alkalmazottja között tehát mindössze öt keresztény található.” 1938. május 10. Csilléry 1938: 411.

⁵⁴ *Magyar Törvénytár* 1938: 136.

⁵⁵ OSZK SZT Irattár 223/3122.

„a törvény, miként a gazdasági élet egyéb területein működő vállalatoknál (8. paragrafus), úgy a színháznál is, a vállalkozó igazgató személyét különválasztja, mert hiszen ő alkalmazottnak nem tekinthető.”⁵⁶

A kívánságok között bújtt meg egy, a hatósági jóindulatot tesztelő kérdés:

„Igazságügy miniszter Úr [...] elképzelhetőnek tartotta, hogy egyes színházak speciális okokból a 20%-nál magasabb arányban alkalmazhassanak zsidó színművészeket. Milyen legyen a gyakorlati útja és lebonyolítása azoknak az eseteknek, amikor a törvény szerint (2. paragrafus utolsó bekezdése) Nagyméltóságod közérdekből kivételt tehet?”⁵⁷

Arra törekedtek tehát, hogy felpuhítsák a szigorításokat. Mindazonáltal 1938. július 28-i értekezletükön két, a magánszínházi szférával korábban kapcsolatban nem lévő jogászt – Mezey Lajost és Óvári Fodor Lajost – megbízták a jogi lehetőségek feltérképezésével is. Bródy Pál, aki nyugtalanítóan tartotta a sajtó és a közönség részéről tapasztalható színházellenes hangulatot, óvatosságot tanácsolt a darabok kiválasztásánál és a szereposztásánál – ez eddig ezen a fórumon szokatlan volt. Még meglepőbb, hogy Roboz egyetértett az öcenzúrával: „már kari érdekből is fontos volna, hogy ne adjunk céltáblát esetleges támadásnak.”⁵⁸ A BSZSZ kontra Kamara, Budapest kontra vidék szintjén is értelmezhető konfliktus tehát ízlések harca is volt: más képet látott volna szívesen önmagáról a színpadon a vidéki néző, és mást a Víg közönsége.

Az augusztus 8-i végrehajtó bizottsági ülésén kiderült: az igazságügy-miniszter megküldte ugyan véleményezésre a BSZSZ-nek a Kamara tervezetét, de a színgazgatók csak augusztus 15-ig tehetek észrevételt. A javaslat láttán Roboz – legalábbis kollégái körében – nem leplezte csalódottságát: „a rendelet ebben a formájában teljességgel lehetetlenné teszi a színházak zavartalan vezetését.”⁵⁹ Mindazonáltal augusztus 12-én szakmai érvekkel operáló előterjesztést küldtek Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Ez elvi alapvetéssel indított:

„A rendelet megalkotásánál nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a színházakat, az állami színházak kivételével, nálunk is, külföldön is, magántőke tartja fenn. A színházak olyan vállalkozások, amelyek amellet, hogy nemzeti és kulturális célokat szolgálnak, a befektetett tőkét gyümölcsöztetni kívánják.”⁶⁰

⁵⁶ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁵⁷ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁵⁸ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁵⁹ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶⁰ OSZK SZT Irattár 223/3122.

Ennélfogva ellenezték a színingazgatók pénzügyi biztonsága ellen irányuló intézkedéseket, mert „úgy az állami, mint a magánszínházaknak – hasonlóan, mint bármely más haszonszerzésre alakult vállalkozásnak, – megvannak az üzleti törvényei, amelyek figyelmen kívül hagyása, vagy korlátozása a vállalatot esetleg romlásba is vihetik”.⁶¹ Nem kérdőjelezték ugyan meg nyíltan a hatóságok jogát a korlátozásra, de számítottak belátásukra. A tervezet minden pontjához logikusan argumentált megjegyzéseket fűztek. Az elitváltás szándékára is reflektáltak, amikor külön fővárosi és vidéki alosztályt javasoltak:

„a fővárosi és a vidéki színészet külön utakon fejlődött és mindegyiknek más az üzleti és a művészi alkata. [...] A fővárosi színházaknak tehát sokkal alkotóbb a tevékenysége és az alkotáshoz nagyobb önállóság és szabadság kell.”⁶²

Elfogadhatatlannak ítélték, hogy legfeljebb egy budapesti igazgató kerülhetne a Kamara választmányába, és elutasították az ideológiai elkötelezettség előzetes vizsgálatára vonatkozó tervet:

„Ki lehet az a tényező, aki előre meg tudja állapítani valakinek az egyéniségéről, hogy az biztosítékot nyújt hivatásának, a nemzeti és erkölcsi szempontoknak megfelelő gyakorlásáról?”⁶³

A Kamara létrehozására vonatkozó, 120 paragrafusból álló minisztériumi tervezet a gyakran tényleg kiszolgáltatót színészek és vidéki színházcsinálók sok vágyálmát tartalmazta. A színingazgatók a fővárosi működési gyakorlatból kiindulva cáfolták az utópikus terveket. A Kamara felállításáról szóló rendelet – úgy is, mint a BSZSZ levelére adott negatív reakció – megjelenése újabb fordulópontot jelentett a tisztikar lojalitás-stratégiájában.⁶⁴ Markánsan dokumentálja ezt Herman Richárd augusztus 30-i, a Belvárosi Színház levélpapírján írt levele, melyben Roboz rendelkezésemre nem álló értelmezését cáfolta: „bárhogy is igyekszem újra elolvasni a rendeletet, nem látom azt az optimizmust jogosultnak, amely leveledből kitűnik.”⁶⁵ Herman szerint javaslatuknak csak néhány elemét vették figyelembe, miközben egyes pontokon még szigorítottak is. Elitváltási szándékot konstataált: a rendelet szerinte „kiveszi egyszerűen az igazgató kezéből a színházvezetés lényegét és a Kamarára teszi”. A hatóságokkal folytatott kommunikációban eddig alkalmazott módszereket immár hasztalanoknak látta:

⁶¹ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶² OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶³ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶⁴ „A m. kir. minisztériumnak 6.090/1938 M. E. rendelete a színművészeti és filmművészeti kamara felállítása tárgyában” a *Budapesti Közlöny* 1938. augusztus 28-i számában jelent meg.

⁶⁵ OSZK SZT Irattár 223/3122.

„Egyébként minden újabb emlékiratot, etc. teljesen feleslegesnek tartok. Mert hogyha most, amikor módjuk volt, nem vették figyelembe javaslatainkat, kevés remény van arra, hogy – amikor nagyobb nehézséget okoz a változtatás – akkor figyelembe veszik.”⁶⁶

Herman a szövetség tevékenységének felfüggesztését javasolta, Roboz ehelyett tovább küzdött. Levélben köszöntötte a BSZSZ-szel évtizedek óta kapcsolatban álló Wlassics Gyula államtitkárt, mint a Kamara előkészítésével megbízott miniszteri kiküldöttet:

„Az a feladat, amely elé a nagyméltóságú Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úr bizalma Méltóságodat állította bizonyára súlyos és kényes problémákat is érint, de meg vagyunk győződve valamennyi érdekeltnek egyhangú véleményéről, hogy nem történhetett szerencsésebb választás és hogy Méltóságod neve a legjobb biztosítéka a felmerülő kérdések közérdekű, igazságos és méltányos elintézésének.”⁶⁷

Wlassics szeptember 11-i válasza a BSZSZ módosítási javaslataira nem volt biztató: „Az összes pontokra vonatkozóan a bizottságnak nem volt módjában illetékességet megállapítani.”⁶⁸ Roboz azonban mindenáron folytatni törekedett munkáját a BSZSZ és a Vígszínház élén. Ennek irrealitását a politikát reálisabban látó Molnár Ferenc is konstataulta.⁶⁹

A „tegyünk úgy, mintha minden mehetne tovább” értelmezést Robozon kívül a legnépszerűbb, de léteben a törvény által szintén fenyegetett színházi hetilap, a *Színházi Élet* is képviselte. 1938 őszén *A hét humora* rovatban karikatúrát közölt a fővárosi színingazgatók karáról, amint – a színházi évad kezdetét jelezve – az állami színházak igazgatóival egy kórusban a *Most kezdődik a táncot* éneklük. Ha Roboz, Jób, Bárdos fotója korábban esetleg fel is tűnt a lapban, a BSZSZ effajta közösséggként való vizuális megjelenítése merőben szokatlan volt (1. kép).

Az, hogy a rajzon az éppen akkor a zsidótörvény, s immár a Kamara-rendelet által is fenyegetett üzletember-direktorok „egy kórusban énekelnek” az állami színházak vezetőivel, egyenrangúságukat, fontosságukat próbálja nyomatékosítani. Németh Antallal, a Nemzeti, és Márkus Lászlóval, az Opera igazgatójával együtt szerepeltetésük azt sugallhatja: törvény ide vagy oda, a pesti színingazgatók maradnak. Ez az interpretáció abból eredhetett, hogy a lap tulajdonosát,

⁶⁶ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶⁷ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶⁸ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁶⁹ „Robozék lelkesen csinálják tovább a Vígszínházat, premiereket rendeznek, és nagyban szerepelnek.” Molnár Ferenc levele Darvas Lilihez 1938. szeptember 16. Gajdó–Varga (szerk.) 2004: 40. „Roboz meglátogatott San Remoban, a Szilvesztert ott együtt töltöttük. Őt nem félttem, bizonyára ügyesen helyezkedik el külföldön. Persze, mint a többiek is, utolsó percig ragaszkodik a pesti pozícióhoz.” Molnár Ferenc levele Darvas Lilihez, 1939. február 5. Gajdó–Varga (szerk.) 2004: 46.

1. kép. Szigethy István karikatúrája
(Színházi Élet (28.) 37. 1938. szeptember 4. 31.)

szerkesztőjét, Incze Sándort – aki a BSZSZ-elnök Roboz Imréhez hasonlóan meghatározó figurája volt a két háború közti pesti magánszínházi iparnak – üzleti és személyes kapcsolatok sokasága fűzte a magánszínházi igazgatókhoz. Inczének Gilbert Miller amerikai producerrel közös színházi ügynöksége is volt (Inceplays). Egyszerre volt tehát Roboz és a BSZSZ-tisztikar tagjainak szövetségese a pesti színházi ipar kozmopolita jellegének erősítésében, de konkurense is, egyes darabok előadási jogának megszerzésében vagy külföldre való eladásában.⁷⁰

A lapból sugárzó optimizmussal szemben a BSZSZ belső beszédében már kétségbeesés is érzékelhető volt. Komor Gyula ügyvezető igazgató egy 1938.

⁷⁰ Incze 1987.

szeptemberi feljegyzésben kommentálta a kamarai rendelet paragrafusait. Az érzelmi reakciókat tükröző megfogalmazásokat kiemeltem:

„A Kollektív szerződés: Korlátozásokat tart fenn, amely *végveszéllyel* fenyegeti a színpad szabadságát, 5. *Ijesztő* büntető határozatok, 71. Éppoly *veszélyes*, mint a 69. A fegyelmi eljárás szakaszai tudálékosak és nem számolnak a gyakorlati étellel, 100. és a következők: a felfüggesztési pontok elég *aggasztók*, de *legrémesebb* a 105, amelyben két hónapig terjedhető elzárással fenyegeti meg az igazgatókat. A közigazgatási hatóság és a rendőrség bevonása *rettenetes*.”⁷¹

A kifejezések afelé mutatnak, hogy a színingazgatók maradék lojalitását a hatóságok iránt ezután már a félelem és az ismerős döntéshozók valamiféle segítségével való reménykedés táplálta. Egy december 7-i, a kamarai felvételekkel kapcsolatos feljegyzésből kitűnik, hogy még mindig jogi kompromisszumok lehetőségében reménykedtek:

„Amennyiben valamely budapesti vállalkozó színingazgatót (bérlő igazgatót) a Kamara megalakulása után sem vennék fel annak tagjai sorába és a tagfelvételnek megtagadása jogerőre emelkednék, folytathatja-e tevékenységét az illető, mint vállalkozó abban az esetben, ha a színház ügyvezetésére kamarai tagot alkalmaz.”⁷²

Efféle megoldással próbálkozott a Vígszínház, mikor a vezérigazgató Roboz és a művészeti igazgató Jób Dániel maguk mellé hirtelen kinevezték igazgatónak a kor népszerű, állami kitüntetésekkel ékített szerzőjét, a zsidótörvények által nem érintett Harsányi Zsoltot. E döntést Roboz (a Vígszínház Bérlő Rt. képviselőjeként) a következőkkel indokolta egy a Magyar Olasz Bank Rt-nek 1939. augusztus 4-én írott levélben:

„A színházi engedélyekre vonatkozó új kormányintézkedés értelmében Budapest székesfőváros polgármestere, mint az engedélyt kiadó hatóság, a jövőben nem jogi, hanem természetes személy számára adhat csupán színháznyitási engedélyt. Erre való tekintettel a magunk részéről Harsányi Zsolt igazgatót neveztük meg engedélyes gyánát és ő folyamodta meg a színháznyitási engedélyt.”⁷³

Harsányi kinevezését – persze a valódi indokot elhallgatva – a *Színházi Élet* több cikkben propagálta (megjegyzendő, hogy Harsányi Zsolt 1912-ben Incze Sándorral együtt alapította a *Színházi Életet*). A lap betiltása előtti utolsó, 1938. november 19-i számában, a kinevezéssel foglalkozó egyik írás alatt, az új igazgatói trió is megjelent egy teljes harmóniát és egyenrangúságot sugalló fotón

⁷¹ OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁷² OSZK SZT Irattár 223/3122.

⁷³ OSZK SZT Irattár 374. Gazdasági iratok 1939.

2. kép. Harsányi Zsolt a Vigszínház igazgatói szobájában Jób Dániellel és Roboz Imrével (Színházi Élet (28.) 48. 1938. november 19. 7.)

(2. kép). A képről, jellemző módon, nehezen dönthető el, ki is ül valójában az igazgatói székben: Roboz vagy a pénzügyekhez deklaráltan nem értő Harsányi?

1938. december 12-én a Kamara megtartotta alakuló közgyűlését. Az irattár dokumentumaiban arról nem találtam említést, hogy a Kamara létrejöttével a BSZSZ meg is szűnt volna, de egy jobboldali politikai napilap ezt állította, nyilván óhajait közölve valóságként.⁷⁴ A szövetség iratanyaga azonban arról tanúskodik, hogy a háttérben 1941 végéig (más forrás szerint 1944-ig)⁷⁵ működtek – még ha a korábbi gyakorlatuktól eltérő módon is.

⁷⁴ „Pénteken délelőtt a Színészkamara és a Filmkamara választmánya a Kamara Andrassy-úti helyiségében ülést tartott, amelyen megválasztotta tisztikarát. [...] A Színészkamara és Filmkamara most már végleg megalakult és január 1-én megkezdte működését, A budapesti színészek szövetsége és az országos színészegyesület január 1-én megszűnik, az országos színészegyesület nyugdíjintézete azonban mint autonóm intézmény, tovább működik.” *Új Magyarország* 1938. december 31. 13.

⁷⁵ „dr. Sándor Zoltán /1893. Hatvan, lakik: V. Pannónia u. 48/ a fenti szövetségnek a főtitkára volt. Jób Dániel előadását mindenben megerősíti. Kikérdezése során elmondotta még, hogy 1918.-tól 1944.-ig aktív funkcionáriusa volt a szövetségnek. A Budapesti Színigazgatók Szövetsége mint olyan teljesen megszűnt, tagjait részben elhurcolták, részben elhaláloztak.” Jelentés, Magyar Államrendőrség budapesti főkapitánysága, Államrendészeti Osztály, 1946. június 25. MNL OL XIX-B-1-h A félreértés abból eredhet, hogy a BSZSZ ügyében tanúskodó Sándor Zoltán a Budapesti Színészek Szövetségének volt a titkára, s az működhetett 1944-ig. Jób Dániel ugyanitt úgy nyilatkozott, hogy 1941-ig a BSZSZ tagja volt, de azután semmilyen kapcsolata nem volt a szövetséggel.

BSZSZ HELYETT PESTI SZÍNIGAZGATÓK – A SZÖVETSÉG ÚJJÁALKÍTÁSÁNAK KÍSÉRLETE

Az 1939 elejétől szeptemberig tartó időszakból nem találtam egyetlen BSZSZ által kibocsátott ügyiratot sem, ugyanakkor irattárunkban vannak az újonnan koncessziót nyert pesti színigazgatók érdekvédelmi fellépéseinek dokumentumai. Annak ellenére tehát, hogy az 1938 előtti végrehajtott bizottsági tagok közül csak Erdélyi Mihály őrizhette meg az irányítást külvárosi színházai (Erzsébetvárosi, Józsefvárosi, Kisfaludy) felett, az új pesti színházigazgatói gárda egyes tagjainak a hatóságokkal, illetve a Kamarával folytatott kommunikációját feltehetőleg az egykori BSZSZ-vezetők koordinálták. Az 1939. évi IV. törvénycikk, vagyis a második zsidótörvény május 5-én lépett életbe, ez már csak 6%-ban maximalta a Kamarába felvehető zsidónak tekintett tagokat. A törvény értelmezésében egy korábban elképzelhetetlennek tartott korlátozás is szerepelt: „Zsidónak tekintendő személy ezek szerint igazgató, művészeti titkár, rendező, stb. egyáltalán nem lehet, még akkor sem, ha kamarai tag az illető.”⁷⁶ Az új szabályozás megvalósulása az alábbihoz hasonló, a *Magyar Színészet*ben rendszeresen közölt táblázatokból nyomon követhető volt. Ugyanis miután szociális ígéreteinek betarthatatlanságát konstatálnia kellett,⁷⁷ a Kamara egyik fő tevékenysége a zsidók színházi életből való kiszorítása lett. A „művészeti ügyvezetőknek” nevezett színigazgatók esetében ez látszólag teljesen sikerült is (3. táblázat).

A BSZSZ-tisztikar karikatúrán szereplő tagjai tehát kikerültek a társadalmi nyilvánosságból. Kérdés, hogy hatósági és sajtókapcsolataik révén meddig őrizték meg háttérbefolyásukat, milyen jogi megoldásokat találtak az általuk irányított, részben finanszírozott magánszínházak ügyeinek befolyásolására. A remény egy különálló színigazgatói érdekképviselet visszaállítására 1940 májusában csillant meg, amikor a hatóságok a Kamara átalakítását tervezték. Erre reagálva a pesti magánszínházak igazgatói május 2-án előterjesztést küldtek Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek.⁷⁸ Ugyanazt kérték, mint korábban a BSZSZ-vezetőség: a munkaadók és munkavállalók arányos képviseletét a Kamara döntéshozó testületeiben, valamint a vidéki és budapesti színészet ügyeinek szétválasztását a Kamara színművészeti főosztályán belül. Megkérdő-

⁷⁶ Gally 1939: 5.

⁷⁷ Külön tanulmányt lehetne írni arról, ahogy a színházi munkavállalók szociális problémái megoldásának kudarca a *Magyar Színészet*ben tükröződik. A Kamara célja az általános színészlét megteremtése volt, elsődlegesen a munkanélküliség csökkentése révén. Ugyanakkor évenként legfeljebb 1000 előadóművész juthatott szerződéshez, míg a Kamara színészfőosztályainak létszáma 1600–1700 volt. Hiába alkalmaztak tehát voluntarista eszközöket – alapították meg a Kamara szerződteségi irodáját, kötelezték a magánszínházakat a Kamara által meghatározott létszámú törzstársulat tartására –, ha a színházak rentabilitása gyengült. A fővárosi magánszínházak esetében „keresztény tőke” nemigen jelentkezett, az újonnan koncesszióhoz jutott, sokszor tapasztalatlan színigazgatók által vezetett, közterhek sokaságával sújtott színházak nem tudtak új munkaerőt felszívni. Az addigi vidéki színikerületi rendszert felváltani szánt cseretársulatok pedig még állami szubvencióval sem bizonyultak életképesnek.

⁷⁸ OSZK SZT Irattár 223/3224.

3. táblázat

A keresztény–zsidó arányszám megállapítása a Kamara színművészeti főosztályában

Szaksz csoport	Össz- taglétszám	Ebből zsidónak tekintendő	%	Felvehető	%
I. Művészeti ügyvezetők	54	–	–	–	–
II. Előadó- művész	Rendes: 1212 Gyakorlatos: 133 össz.: 1345	62 5 67	5,12 3,76 4,98	6 2 8	0,50 1,50 0,60
III. Művészeti ügykezelők	243	14	5,76	2	0,82
IV. Igazgatási ügykezelő	149	8	5,37	5	3,36
V. Művészi segédszem.	Rendes: 646 Gyakorlatos: 149 össz.: 795	35 2 37	5,42 1,35 4,65	6 – 6	0,94 0,76
Összesítve:	2586	126	4,87	21	0,81

Forrás: Magyar Színészet (3.) 1941. augusztus 4.

jelezték a Kamara döntéshozóinak színházgazdasági kompetenciáját is. Az új pesti színingazgatói kör – Losonczy Dezső, Sereghy Andor, Erdélyi Mihály, Patkós György, Kőváry Gyula, Harsányi Zsolt – szintén igényelte az ügyvezetés gazdasági problémáival, az alkalmazottak és munkaadók közti jogviszony szabályozásával foglalkozó szakbizottságok létrehozását a Kamarán belül. Eközben a régi tisztikar pozícióvesztése világosan kitűnik Komor Gyula, a BSZSZ ügyvezető igazgatója feljegyzéséből: „Vasárnap, 1940. július 14-ikén felkeresett Tóth Imre állam. rend. detektív. Kérte a Szövetség vezetőségére, taglétszámára, alapszabályára vonatkozó adatokat.”⁷⁹ Komor július 15-i válaszából kiderül, hogy a szövetség taglétszáma 1, bár ez szerinte a legújabban kiadandó játszási engedélyekkel változhatott volna (de nem változott). Az 1937-es tisztikarból csak Erdélyi Mihály nyert koncessziót, illetve Harsányi Zsolt révén talán a Vígszínház lehetett az egyetlen tag, erről pontosabb információnk nincs. Az új pesti színingazgatók, akik a fentiek tanúsága szerint, a háttérben együttműködtek a BSZSZ-szel, hivatalosan nem léptek be a szövetségbe, tagdíjat nem fizettek. Komor Gyula rendőrségnek szóló tájékoztatása szerint viszont a BSZSZ tisztikara még létezett: tagjai Roboz Imre elnök, Wertheimer Elemér alelnök, Föld Aurél ellenőr és Komor Gyula ügyvezető igazgató voltak.

1940 szeptemberében utoljára támadt fel a remény a BSZSZ felélesztésére. Az értekezleten részt vevők körét korábbi vezetőségi tagok (Bródy Pál, Erdélyi Mihály, Roboz Imre, Wertheimer Elemér) és új fővárosi színingazgatók (Harsányi

⁷⁹ OSZK SZT Irattár 223/3227.

Zsolt, Komjáthy Károly, Csathó Kálmán, Sereghy Andor és Sziklai Jenő) alkották. A levezető elnök két év után újra Roboz volt, aki konstataálta a Kamara kudarcát:

„legelső, amiről beszélhetünk, azt hiszem, maga a BSZSZ ügye. Ajánlom, hogy ne csak papíron létezzék. [...] A Kamara megalakulása óta tényleg csak papíron működött. A Kamarának az lett volna célja, hogy általánosan a színészetet védje, de kitűnt, hogy egészen más irányban tendált.”⁸⁰

Roboz újjáalakulást javasolt: „fel kell állítanunk a szövet, amely felléphessen a színházak érdekében.” Ezt feltehetőleg a Kamarán kívül képzelte el. Harsányi Zsolt felkérte Csathó Kálmánt a megújuló BSZSZ elnöki posztjára, Roboz Imrét pedig az alelnökségre, mivel: „Ez felel meg a való helyzetnek.” Roboz hivatalosan már nem lehetett a Vígszínház igazgatója, koncessziót ekkor már csak a zsidótörvények által nem érintett magánszemélyek nyerhettek, ő erre esélytelen volt. De az akkor már lényegében tagság nélküli BSZSZ elnöke maradhatott, illetve a teátrumot képviselhette a szövetségben, hisz abban színházi vállalatok bérlői és tulajdonosai is helyet kaphattak. A Vígszínház épületéhez és működtetéséhez három részvénytársaság kötődött (1894-től a Magyar Vígszínház Rt., 1921-től a Színházüzem Rt. és 1931-től a Vígszínház Bérlő Rt.). Feltételezhetően a színház körül mindig tevékeny tekintélyes jogászok segítségével az alábbi, a korabeli jogszabályoknak bizonyára megfelelő pozíciókkal tették lehetővé Roboz továbbra is aktív részvételét a Vig és a BSZSZ ügyeinek intézésében. A *Nagy Magyar Compass* 1939–1940 és 1943–1944 közötti, iparvállalatokra vonatkozó kötetének adatai szerint 1939–1940-ben Roboz a Vígszínház Bérlő Rt. igazgatósági tagja volt Jób Dániellel, 1940–1941-ben pedig Harsányi Zsolttal és Jób Dániellel együtt. 1941–1942-ben e pozícióban már nem találjuk, de feltűnik a Színházüzem Rt. cégvezetőjeként, mely pozíciójában 1944-ig marad. Ugyanakkor 1940–1941-től 1943–1944-ig az épülettulajdonos Magyar Vígszínház Rt. igazgatósági tagjaként is szerepel.⁸¹ Roboz Imre zsidótörvények ellenére is fennmaradó anyagi erejét és ebből következő befolyását jelzi egy a Vígszínház gazdasági iratai közt fennmaradt, 1940. március 8-i megállapodástervezet, amely tanúsítja, hogy még ekkor is igen nagy értékű részvénnel rendelkezett a Vígszínház Bérlő Részvénytársaságban.⁸² Roboz pénzügyi lehetőségei – korábbi vizsgálataim szerint nem kis részben – a Vígszínház épületének háttérben maradó amerikai tulajdonosa, Ben Blumenthal folyamatos támogatásából származhattak.⁸³

Az új BSZSZ-elnökre, Csathó Kálmánra Roboznál kevésbé volt jellemző a töretlen üzletemberi optimizmus: „Kár vitatkozni. A rendezés vagy értelmetlenül fog megtörténni, vagy még jobban elfajul, akkor hiába az igazság és az erőszak fog győzni, De azt hiszem, józan útra fog vezetni. [sic!]” A Kamara össze-

⁸⁰ OSZK SZT Irattár 223/3231.

⁸¹ *Nagy Magyar Compass* 1939–1940 – 1943–1944. II. rész: Iparvállalatok.

⁸² OSZK SZT Irattár 374. Gazdasági iratok 1940.

⁸³ Heltai 2016b.

csúszó faji és osztályszemléletére vonatkozó megjegyzése helytálló: „A Kamara úgy tekinti a színházakat, mint régebben a szociáldemokrata munkások a munkaadó vállalatokat, a kapitalistákat.”⁸⁴ A résztvevők alapszabályt terveztek, és szeptember 29-én, mintegy a folytonosságot demonstrálандó, még az évi rendes BSZSZ-közgyűlést is megtartották. A Kamara megkerülhetetlenségét jelzi ugyanakkor, hogy a testülettel való kapcsolattartásra külön főtitkári posztot létesítenek. Komor Gyula ügyvezető igazgató közgyűlési beszámolójában a hatóságok iránti lojalitás szokásos leszögezése helyett immár a rezignáció dominált:

„Az egymásra torlódó események kicsinyesekké tették a Szövetségnek ama küzdelmeit, amelyeket a színészek, hatóságok, sajtó, munkások frontján folytatott. A régi – és a régi ma már az is, ami csak egy-két éves – problémák eltörpültek, az újak pedig legtöbbször a szövetségi kereteken kívül keletkeztek és intéződtek el. [...] Aktuális maradt elég kérdés. Azokról, amik a zsidótörvényekkel merültek fel, meddő lenne értekezni, a többit is épen, hogy megnevezem.”⁸⁵

Az újra aktivizálódó színigazgatók még ugyanaznap értekezletet is tartottak. Harsányi Zsolt ezen offenzívabb fellépést javasolt a Kamarával szemben:

„nem lehet folyton kesztyűs kézzel operálni. Úgy látszik, néha az asztalra kell ütni. [...] Nem lehet megelégedni azzal, hogy az ellenfél meggyengül, fel is kell használni az alkalmat.”⁸⁶

A kamarai tevékenység jövőbeli esetleges jogi alapra helyeződésében reménykedtek: „Ha a Kamara átalakul rendszeren szervezett és kultuszminisztériumi felügyelet alatt álló szervvé, akkor mindent meg lehet csinálni. Jelenleg ez politikai forradalmi alakulat.”⁸⁷

A BSZSZ közgyűléseit és vezetőségi névsorait listázó irattári kötet utolsó kézírásos bejegyzése ez volt: „Változások a Szinm. kamara 1941. augusztus 17-én hozott határozata folytán.”⁸⁸ Itt a 6.020/1941. M. E. a színházi vállalatokkal (üzemekkel) kapcsolatos gazdasági kérdések tárgyában kiadott rendeletre utalnak. Ez bezárta a BSZSZ zsidótörvények által érintett volt vezetőségi tagjai előtt azt a jogi kiskaput, hogy színházait bérbeadás útján működtethessék, megőrizve

⁸⁴ OSZK SZT Irattár 223/3231.

⁸⁵ OSZK SZT Irattár 223/3232.

⁸⁶ OSZK SZT Irattár 223/3237.

⁸⁷ OSZK SZT Irattár 223/3237. A trendszerűséget, a színház funkciójának az 1930-as és az 1950-es évek között lezajló társadalmi ártérteleződését jelzi, hogy az 1945 után alakított színházi érdekképviseleti szervezetek, a Magyar Színészek Szabad Szakszervezete, majd az 1957-ig működő Magyar Színház- és Filmművészeti Szövetség is elsősorban politikai szándékok végrehajtója volt.

⁸⁸ OSZK SZT Irattár 30.

ezáltal befolyásuk egy részét.⁸⁹ A rendelet kikerülhetetlenségét mutatja, hogy már a kihirdetését követő napon, augusztus 18-án rendkívüli közgyűlést tartott a Vígszínház Bérlő Rt., amelyen Harsányi Zsolt igazgatósági tag mint a közgyűlés elnöke bejelentette, hogy Roboz Imre igazgatósági tag elidegenítette részvényérdekeltségét, és lemondott a részvénytársaságnál viselt igazgatói tagságáról, miként Jób Dániel is lemondott igazgatósági tagságáról. Javasolta, hogy a színházat működtető részvénytársaság Bókay János dramaturgot alkalmazza igazgatói minőségben, és ruházza fel a korábban Roboz által gyakorolt cégjegyzői jogosultsággal. A javaslatokat elfogadták, a részvénytársaságot egykor alapító Roboz jelen sem volt. Még ugyanaznap – ugyancsak a rendelet következményeképp – született egy a pesti magánszínházi szféra viharos átalakulását jól mutató dokumentum. Ebben egyfelől arról volt szó, hogy a Vígszínház Bérlő Rt. részvényeit a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságnál letétként helyezték el, mely felett Kovács Sándor budapesti ügyvéd volt jogosult rendelkezni. De elfogadták az alábbi új szabályokat is, amelyek világosan mutatták a rendelet célját és hatását:

„A Vígszínház általános vezetését és irányítását Harsányi Zsolt, a színház igazgatója fogja végezni azon irányelvek alapján, amikben a Színművészeti Kamara elnökével és alulírott Becsey Vilmossal megállapodott. Gyakorlatilag ez a színház üzemében a zsidókérdés megoldására vonatkozik, és hogy a színház üzemében minden tekintetben a nemzeti és keresztény szellem szempontjai érvényesüljenek. A zsidókérdés ügyében a megállapodás úgy szól, hogy az évad folyamán a színház zsidó színészt szerepeltetni nem fog, úgynevezett félzsidó (tanúsítványos) színész pedig minden színlapon legfeljebb egy szerepelhet, felváltva a szerződöttetett tagok közül. A színház gazdasági vezetősége zsidó személyeinek felmondanak és szolgálatukból őket elbocsátják. [...] A Színművészeti Kamara elnöke biztosította feleket arról, hogy az itt lerögzített elv minden fővárosi színházban érvényesülni fog.”⁹⁰

E tulajdontól való megfosztással zárult le az „átállítás”, a BSZSZ-tisztikar kizárása a pesti magánszínházak irányításából.

A KAMARAI OLVASAT

„Új igazgatók ülnek a régi karosszékekben és a régi íróasztaloknál.”⁹¹

Zárásként röviden utalok a másik oldal percepciójára, nevezetesen hogy a BSZSZ fentebb vizsgált hatósági kapcsolatait milyen komoly fenyegetésként

⁸⁹ „Budapesten működő színház vállalat (üzem) céljára szolgáló helyiség és az ahhoz tartozó berendezés (felszerelés) használata tárgyában kötött szerződésben a bérbeadó haszonrészesedést sem a maga, sem más számára ki nem köthet.” *Budapesti Közlöny* (75.) 184. 1941. augusztus 14. 3.

⁹⁰ OSZK SZT Irattár 374. Gazdasági iratok 1941.

⁹¹ Újhelyi 1941: 1.

élte meg a Kamara vezetése. Abban elsősorban színészek voltak, vagy olyan új káderek, akiknek nem volt gyakorlatuk színházüzem irányításában, csak utópista elképzelésekkel rendelkeztek egy igazságosabb színházi világról. A Kamara színművészeti főosztályának hivatalos közlönye, a *Magyar Színészet* 1939 márciusától 1944 októberéig jelent meg. Ebből villantok fel néhány, a pesti színingazgatókkal kapcsolatos kamarai attitűd jellemzésére alkalmas megnyilatkozást. Kiss Ferenc színész elnök 1939. július 11-én, a Kamara képviseleti közgyűlésén mondott beszédében a pesti színingazgatókra is gondolt, amikor kikelt a reformterveiket akadályozók ellen:

„Azok, akikre e törvény kedvezőtlené vált, minden irányban megpróbáltak ellenkezni és kigyót-békát kiabáltak ránk. S ha a Kamara, a választmány határozatának végrehajtását kérte tőlük, nem restelltek bennünket felsőbb hatóságainknál bepanaszolni, kikkel azt iparkodtak elhíttetni, hogy a Kamara úgynevezett »színházi diktatúrára« törekszik.”⁹²

A Kamara irányítói tehát úgy érzékelték, hogy a színingazgatók esetenként átnyúltak a fejük felett. Az 1940. januári számban Kiss Ferenc elnök továbbra is az „átállítással” szembeni ellenállás erejére panaszkodik: „ilyen harcos esztendőt hiába keresnénk az elmúlt idők történetében, mint a Kamara felállításának, a magyar nemzeti színjátszás átszervezésének esztendeje.”⁹³ A közlönyből kiderül, hogy a BSZSZ, illetve zászlóshajója, a Víg megpróbálta belülről befolyásolni a kamarai döntéshozatalt (bár nem járt sikerrel). Harsányi Zsoltot ott találjuk a színművészeti főosztály választmányának tagjai között, Hegedűs Tibor a művészeti ügykezelők szakcsoportjában vállalt funkciót, Gerster István, a Víg titkára pedig a színművészeti tanács tagja lett. Ugyanakkor feltűnő, hogy a BSZSZ korábbi végrehajtó bizottságából senki nem került a Kamara döntéshozói közé.

A BSZSZ-tisztikart a Kamara legyőzni végül csak jogalkotási segítséggel tudta, a már említett 1941. augusztusi, a színházi vállalatokkal (üzemekkel) kapcsolatos gazdasági kérdések tárgyában kiadott rendeletbe foglalt tiltásokkal, fenyegetésekkel.

Újhelyi József *Színházi „átállítás”* című írásában kifejezetten a pesti színingazgatók maradék befolyásának megtöréseként üdvözli a rendeletet:

„Megtörtént az, amire a jobboldali közvélemény oly régóta vár: a pesti színházak végre keresztény kézbe kerültek. [...] most végre sorra került a színingazgatói front is. Ez az utolsó volt a legnehezebb. Itt repültek a legzordabbul a petárdák. [...] Még a legbennfentesebbek sem hitték el egészen az utolsó pillanatig, hogy egy begyepesedett balhit megdőlhet, hogy az a szinte beszüggerált állítás, hogy színházat »csak ezek az emberek« tudnak csinálni, eltűnhetik egy szélfuvallatra.”⁹⁴

⁹² *Magyar Színészet* 1939. szeptember 2.

⁹³ Kiss 1940: 1–2.

⁹⁴ Újhelyi 1941: 1.

Ugyanebben a számban triumfál a posztjáról rövidesen leköszönő Kiss Ferenc:

„a jövő színházi évadtól kezdve zsidó tőke a budapesti magánszínházaknál nem lesz. Ez talán a legnagyobb eredmény, mert ahol a tőke, ott a szellem és irányítás, keresztény tőke nélkül keresztény művészet sem produkálható.”⁹⁵

A BSZSZ-tisztikar kiiktatására tett kamarai erőfeszítések fényében mindazonáltal meglepő, hogy a BSZSZ 1938 előtti vezetőségi tagjait csak a német megszállás után zárták ki a Kamarából.⁹⁶ Különös módon a BSZSZ irattárában sehol nem találtam utalást arra, hogy 1944 tavaszáig – legalábbis e kizáró határozat szerint – kamarai tag volt Komor Gyula ügyvezető elnök, Roboz Imre elnök, valamint a tisztikar tagjai közül Roboz Aladár, Bárdos Artúr, Föld Aurél, Joób (Ziffer) Dániel és Wertheimer Elemér.

* * *

A fentiekben a BSZSZ kiiktatásának színigazgatói olvasatát kaptuk. A témához azonban kapcsolódnak más, hasonlóképp izgalmas történetek. A Kamara felállítását, pontosabban a magánszínházi szférában erősebb állami kontrollt szorgalmazó színészek zöme ugyanis tényleg létbizonytalanságban élt, a vidéki színházi játékos pedig valóban vergődött. De még a színigazgatók autonómiáját sikerrel kóstoló miniszteri biztosnak, Antalfia Antalnak is meglehetett a maga küzdelmes története. Hisz 1947-ben népbírói büntetőügy érintettje volt,⁹⁷ és neve megtalálható a Jászkiésre kitelepítettek listáján, ahonnan 1953 novemberében költözhetett Kistarcsára.⁹⁸

Összegzésként: a szabad pályájukon karriert csináló, zömében *self-made man* BSZSZ-vezetők hosszan kitaró lojalitása a hatóságok irányába (reménykedésük segítségükben, bizalmuk belátási képességükben) elsősorban korábbi rendszeres, időnként baráti kapcsolataikkal magyarázható. Az is a két háború közötti elitbe való betagozódásukra utal, hogy azok, akik túléltek közülük a háborút, 1945 után csak rövid időre, és csak a politikai taktika okán kaptak lehetőséget színház irányítására. Jób Dánielt a Víg élén buktatták meg 1948-ban. A baloldali érzelmű Bárdos Artúrral, az akkor már fővárosi tulajdonú Belvárosi Színház régi-új igazgatójaként még megünnepeltették az általa alapított teátrum 30 éves jubileumát 1946. november 24-én, de művészi, színházvezetői szabadsága hiányát konstatálva Bárdos rövidesen lemondott, és 1948. október 21-én az Egyesült Államokba távozott. Roboz Aladár és Wertheimer Elemér szintén emigrált,

⁹⁵ N. N. 1941: 2.

⁹⁶ Ez a *Budapesti Közlöny* 1944. március 31-i számában publikált döntés „A m. kir. minisztérium 1220/1944. számú rendelete a zsidók sajtókamarái, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában” című rendelet végrehajtása volt.

⁹⁷ BFL XXV.2.b. 2938/1947.

⁹⁸ baratiegyesulet.civilkiser.hu/pdf/kitelepitetek.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 28.

Erdélyi Mihály visszavonult. Az új politikai kontextusban sem volt tehát elfogadható az a vállalkozás szabadságára épülő, leginkább színházi ipariként meghatározható irányítási modell, amit a BSZSZ-vezetőség 1920 után kialakított.

Ezzel kapcsolatban felmerül a BSZSZ örökségének, folytathatóságának kérdése. Egyes színháztörténeti munkák szerint a szövetség 1945 után újjáalakult.⁹⁹ Az 1945–1946-os időszakra vonatkozóan találkozhatunk olyan megnevezésekkel, mint a Budapesti Színigazgatók Szabadszervezete vagy a Budapesti Színigazgatók Testülete.¹⁰⁰ Ezekre vonatkozó kutatásokat nem végeztem, arra azonban találtam levéltári forrást, hogy a belügyminiszter 1947-ben, egy tanúkat is bevonó nyomozás után feloszlatta a BSZSZ-t, arra hivatkozva, hogy alapszabályszerű működésre nem képes, vagyona nincs, tagjai meghaltak vagy eltűntek, irattára pedig megsemmisült.¹⁰¹ Persze az ezen iratokban foglaltak igazságát némileg árnyalja, hogy elemzésem épp e „megsemmisültnek” deklarált irattár vizsgálatára épül.

Azt azonban vitathatatlannak tartom, hogy a BSZSZ nemcsak mint 1946. december 31-én feloszlott egyesület szűnt meg, hanem mint meghatározó elnökei, Beöthy László,¹⁰² majd Roboz Imre által formált mentális konstrukció is. Hiszen – ahogy korábbi, a két háború közti pesti magánszínházi működéssel foglalkozó tanulmányaimban bizonyítani igyekeztem, illetve ahogy más munkák is utaltak rá – ez a szövetség nemcsak szórakoztató termékeket gyártó üzletemberek profitmaximalizálást célozta, hanem önnön lojalitástdiskurzusát komolyan véve, a fővárosi kultúra fontos és elismert tényezője is kívánt lenni. Éppen azáltal, hogy piacépes üzleti modellt kimunkáló, felszínen maradni képes tagjai – szerzők és sztárok kinevelésével, egy kommerszet és újítást ötvöző előadás-kínálat biztosításával – egyszerre törekedtek gazdagítani a nemzeti kultúrát, közvetíteni a világszínház újdonságait, és a pesti magánszínházak versenye által kitermelt sikerdarabok exportjával feltenni Budapestet a kozmopolita színházi ipar világtérképére.¹⁰³

⁹⁹ „A Budapesti Színigazgatók Szövetségét 1918-ban alapította meg Faludi Gábor, a Vígszínház akkori direktora. Elnöke 1948-ban, amikor jogutód nélkül megszűntették, Bárdos Artúr, a Belvárosi Színház igazgatója volt.” Léner 2013: 83 „1945-ben Budapesti Színigazgatók Szabadszervezete néven éledt újjá, 1946-tól Budapesti Színigazgatók Testülete néven működött.” Székely 1994: 120.

¹⁰⁰ 1946–1949 között működött.

¹⁰¹ MNL OL XIX-B-1-h 1948.

¹⁰² Beöthy László (1873–1931) 1898-ban a Magyar Színház igazgatója lett, 1900–1902 között a Nemzeti Színházat vezette. 1903-ban megalapította a Király Színházat. 1907-ben ismét a Magyar Színház élére került. 1918-ban az Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. vezérigazgatója lett. Utóbbi tevékenységéről: Hlbocsányi 2014.

¹⁰³ Magyar 1979, 1985; Heltai 2011, 2014, 2015a, 2015b, 2016a, 2016b.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXV.2.b A Budapesti Népjegészség büntető iratai, 1947.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-B-1-h 1948 Budapesti Színigazgatók Szövetsége működésének felülvizsgálata.

Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár (OSZK SZT)

Irattár 30. d. Budapesti Színigazgatók Szövetsége irattára, 1919–1942.

Irattár 221–226. d. Budapesti Színigazgatók Szövetsége irattára, 1936–1942.

Irattár 374. d. Vígszínház iratai.

A budapesti színigazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék és egyéb látványosságok vezetői) szövetsége alapszabályai. Budapest, 1919.

A budapesti színigazgatók (színházak, varieték, orfeumok kabarék vezetői) szövetsége alapszabályai. Budapest, 1936.

Antalfia Antal 1938: Magyar népművelés. In: Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar község.* Budapest, 347–353.

Antalfia Antal 1939: A népművelés története, feladata és szervezete. In: Novágh Gyula (szerk.): *Népművelés és szabadidő.* Budapest, 9–14.

Antalfia Antal 1944: A Magyar Népművelő Társasága. In: *A népművelők munkaközössége felé. A Balatonkenesén 1943. május 19–21-én tartott országos népművelési értekezlet előadásai és vitaanyaga.* Budapest, 102–106.

Csilléry András 1938: Felszólalása. In: *1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója.* XVIII. kötet. Budapest, 411.

Gajdó Tamás – Varga Katalin (szerk.) 2004: *...or not to be. Molnár Ferenc levelei Darvas Lilihez.* Budapest.

Gallay Béla 1939: A második zsidótörvény. *Magyar Színészet* (1.) 1. 4–6.

Hegedűs Tibor 1942: *A színész, a színpad és a hangosfilm.* Budapest.

Kiss Ferenc 1940: „Boldog és megelégedett Újjesztendőt!” *Magyar Színészet* (2.) 1. 1–2. *Magyar Törvénytár. 1938. évi törvények.* Budapest.

Móricz Zsigmond 2012: *Naplók 1926–1929.* Budapest.

N. N. 1941: Választmányi határozatok. A Kamara színművészeti főosztálya választmányának f. évi augusztus 16. és 28-i üléséből. *Magyar Színészet* (3.) 9. 2–6.

Újhelyi József 1941: Színházi „átállítás”. *Magyar Színészet* (3.) 9. 1.

Budapesti Közlöny, 1938–1944.

Magyar Színészet, 1939–1944.

Nagy Magyar Compass, 1939–1940 – 1943–1944.

Színházi Élet, 1938.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gajdó Tamás 2002: *Az új színpad művésze. Bárdos Artúr pályaképe, 1900–1938.* Budapest.

Gajdó Tamás 2016: *Veszedelemes polgár. Bárdos Artúr pályaképe, 1938–1974.* Budapest.

- Goetschel, Pascale – Yon, Jean-Claude 2005: L'histoire du spectacle vivant: un nouveau champ pour l'histoire culturelle? In: Martin, Laurent – Venayre, Sylvain (eds): *L'Histoire culturelle du contemporain*. Paris, 193–220.
- Goetschel, Pascale – Yon, Jean-Claude (eds) 2008: *Directeurs de théâtre XIXe–XXe siècles. Histoire d'une profession*. Paris.
- Harsányi László 2015: És (nem lehet) színész benne... A Színművészeti és Filmművészeti Kamara megalakulásához vezető út. *Critikai Lapok* (16.) 13. 18–22.
- Heltai Gyöngyi 2011: A két háború közti pesti operett stílári és ideológiai dilemmái: a Király Színház példája (1920–1936). *Tánctudományi Közlemények* (3.) 1. 53–68.
- Heltai Gyöngyi 2014: Az „idegen nyelvű beszélőfilm” szerepe a pesti magánszínházak válságában. *Aetas* (29.) 4. 84–104.
- Heltai Gyöngyi 2015a: A világháború kitörésének hatása a pesti színházi ipar nemzetközi kapcsolat rendszerére. In: Kappanyos András (szerk.): *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*. Budapest, 307–321.
- Heltai Gyöngyi 2015b: A Vígszínház színésznő politikája az 1930-as években. In: Sirató Ildikó (szerk.): *Tólnay 100 – A 20. századi (színész)nő választásai*. Csongrád, 100–115.
- Heltai Gyöngyi 2015c: A színész munkanélküliség kezelése a pesti magánszínházakban a gazdasági válság idején (1930–32). *Kultúra és Közösség* (4.) 1. 49–64.
- Heltai Gyöngyi 2016a: Star Prima Donnas as Lieux de Mémoire at Home and Abroad. *World Literature Studies* (4.) 8. 64–76.
- Heltai Gyöngyi 2016b: A nemzetközi kapcsolatrendszer válsághatás-csökkentő szerepe. A budapesti Vígszínház példája (1930–1932). *Kultúra és Közösség* (7.) 1. 35–46.
- Hilbocsányi Norbert 2014: Színház és vállalkozás. Az Unió Rt. és a pesti pénzülgarchák. *Fons* (21.) 2. 139–198.
- Incze Sándor 1987: *Színházi életem. Egy újságíró karrierregénye*. Budapest.
- K. Horváth Zsolt 2016: Mi a – neológ – zsidó? (Laczó Ferenc: Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban.) *Jelenkor* (59.) 1. 117–124.
- Laczó Ferenc 2014: *Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között: A magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban*. Budapest.
- Ladányi Andor 2010: A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemitizmus, zsidókérdés, 1932–1937. *Múltunk* (57.) 2. 187–207.
- Leroy, Dominique 1992: *Economie des arts du spectacle vivant: Essais sur la relation entre l'économique et l'esthétique*. Paris.
- Léner Péter 2013: *Volt egyszer egy színház. A József Attila Színház utolsó két évtizede*. Budapest.
- Magyar Bálint 1979: *A Vígszínház története alapításától az államosításig (1896–1949)*. Budapest.
- Magyar Bálint 1985: *A Magyar Színház története 1897–1951*. Budapest.
- Rosenwein, Barbara H. 2010: Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context: International Journal for the History and Theory of Emotions* (1.) 1. online: http://www.passionsincontext.de/uploads/media/01_Rosenwein.pdf – utolsó letöltés: 2017. október 28.
- Székely György (szerk.) 1994: *Magyar színházművészeti lexikon*. Budapest.